

ՀԱՅ-ՍԱՍԱՆՅԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԸՍՏ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ, ԳԻՐՔ Բ

ՀԱ

ԽՈՍՐՈՎԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԴԵՊԻ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆ, ՈՐՈՎ ՄՏԱԴԻՐ ԷՐ
ՕԳՆԵԼ ԱՐՏԱՎԱՆԻՆ

Երբ Սասանի որդի Արտաշիրը¹ Արտավանին սպանեց և ինքը թագավորեց, պահլավյան երկու ցեղերը, որոնք կոչվում են Ասպահապետի և Մուրենի Պահլավ, նախանձ պահած լինելով իրենց հարազատ ազգից թագավորած ցեղի դեմ, որ Արտաշեսին էր, հոժարությամբ ընդունեցին Սասանի որդի Արտաշիրի թագավորությունը: Բայց Կարեն Պահլավի² տունը հավատարմություն պահպանելով դեպի իրենց եղբայրական ազգականությունը, պատերազմով դիմադրեց Սասանի որդի Արտաշիրին: Բայց դեռ ավելի առաջ Հայոց Խոսրով թագավորը³, հենց որ լսեց ծագած խռովության մասին, աճապարեց օգնության գալու: Արտավանին, եթե հնար լինի՝ շտապել ազատելու գոնե միայն Արտավանին: Բայց երբ նա Ասորեստան մտավ, այստեղ լսեց Արտավանի մահվան բոթը⁴, բոլոր պարսից զորքերի և նախարարների միաբանությունը (Արտաշիրի հետ), ինչպես և իր ազգի՝ պարթևների և պահլավիկների, բացի Կարենյան ցեղից: Ուստի Խոսրովը սրա մոտ պատգամավորներ ուղարկելով՝ մեծ տրտմությամբ ու վշտով վերադառնում է մեր երկիրը: Եվ սակայն շտապով ծանուցանում է հռոմեացիների Փիլիպպոս կայսրին⁵, նրանից օգնություն խնդրելով:

ՀԲ

ԽՈՍՐՈՎԸ ՓԻԼԻՊՊՈՍԻՑ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆ ՄՏԱՆԱԼՈՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՎ
ԴԻՄՈՒՄ Է ԱՐՏԱՇԻՐԻ ՎՐԱ

Փիլիպպոսը՝ իր թագավորության մեջ խռովություն ծագած լինելու պատճառով, չկարողացավ հռոմեացիների գնդերը զբաղեցնել Խոսրովին օժանդակելու համար, բայց նրան օգնեց, գրությամբ հրամայելով, որ բոլոր կողմերից նրան օժանդակեն: Այա-

պիսի հրաման ստանալով՝ նրան օգնության են հասնում Եգիպտոսից և անապատից սկսած մինչև Պոնտոսի ծովեզրյա կողմերը: (Խոսքովը) այսքան բազմությունն ձեռք բերելով՝ դիմում է Արտաշիրի վրա, ճակատամարտ տալով նրան ստիպում է փախչել և խլում է նրանից Ասորեստանը և մյուս արքայանիստ երկրները:

Դարձյալ պատգամավորներ է ուղարկում իր տոհմային պարթև և պահլավիկ ազգերին և քուշանաց երկրների բոլոր գորքերին, որ գան իր մոտ Արտաշիրից վրեժ առնելու, և (հետո) ինքը նրանցից արժանավորին կթագավորեցնի, որպեսզի տերությունը նրանց ձեռքից դուրս չգա: Իսկ նրանք՝ վերը հիշատակված Ասպահապետի և Սուրենի պահլավները, չհամաձայնվեցին, որի պատճառով Խոսքովը մեր երկիրը վերադարձավ, ոչ այնչափ ուրախանալով տարած հաղթության վրա, որքան ցավելով իր ազգականների հրաժարվելու համար: Այս ժամանակ նրա մոտ են հասնում մի քանիսն այն պատգամավորներից, որոնք գնացել էին ամենապատվավոր ազգի մոտ, աշխարհի խորքերը, բուն Բահլը⁶, և նրան լուր բերին, թե քո ազգական Վեհսաճանը, իր Կարենյան պահլավ ցեղով, Արտաշիրին չհնազանդվեց, այլ քո կոչին անսալով, գալիս է քո մոտ:

ՀԳ

ԽՈՍՐՈՎԻ ԿՐԿԻՆ ՀԱՐՏԱԿՎԵԼԸ ԱՐՏԱՇԻՐԻ ՎՐԱ՝ ԱՌԱՆՑ ՀՌՈՍԵԱՑԻՆԵՐԻ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ

Թեպետև Փիլիպպոսը վախճանվել էր և հռոմեացիների թագավորությունը խառնակ վիճակում էր, և մեկը մյուսի ձեռքից խլում էին տերությունը կարճ ժամանակով, ինչպես էին Դեկիոս, Գալլոս և Վաղերիանոս կայսրերը⁷, որոնք Խոսքովին չօգնեցին, բայց նա իր գորքերով և նրան հարած ուրիշ սիրելիներով և հյուսիսային ազգերի օգնությամբ Արտաշիրին հաղթեց և հալածելով քշեց մինչև Հնդկաստան:

ՀԴ

ԱՆԱԿԻ ԳԱԼՍՑԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այսպես Արտաշիրը Խոսքովից մինչև Հնդկաստան փախչելով և շատ նեղվելով՝ մեծամեծ խոստումներ է անում նախարարնե

րին, եթե մեկն իրեն ազատի նրանից կա՛մ թույնի միջոցով, կա՛մ գաղտնապես սրով սպանելով, զանազան տեսակ պատիվներ էր խոստանում: «Մանավանդ ձեզ, պարթևագուններիդ, ասում է նա, կարծես ավելի հեշտ կլինի նրա դեմ դավ

սարքել սիրո պատրվակով. ազգականության պատճառով նա ձեզ կվստահանա և կխաբվի»: Երանց խոստանում է վերադարձնել բուն պարթևական տունը, որ կոչվում էր Պահլավ, արքայանիստ Բահլ քաղաքը և ամբողջ Քուշանաց երկիրը⁸: Նաև խոստանում է թագավորական ձև և պատիվներ, արյաց աշխարհի կեսը և իր երկրորդը լինել իր ձեռքի տակ: Այս խոստումներից հրապուրվելով՝ Անակը, որ Մուրենյան պահլավի ցեղից էր, հանձն է առնում Խոսրովին սպանել: Եվ կեղծելով, թե գաղթում է, փախչում է Արտաշիրից. նրան ձևի համար հետամուտ են լինում պարսից զորքերը և իբրև թե փախցնելով, քշում են Ասորեստանով, բերում հանում են Ատրպատականի սահմանների մոտ Կորդուքի միջով: Մեծն Խոսրովը Ուտիքի գավառում⁹, այս բանը լսելով՝ կարծում է, թե Կարենյաններն են եկողները և մի գունդ է ուղարկում Անակին օգնության: Սրանք Անակին պատահելով՝ թագավորի հրամանով նրան տանում են Արտագ կոչված գավառը, մի դաշտավայր տեղ...:

Անակը Հայաստան գալուց երկու տարի անցած՝ երրորդում սպանում է Խոսրովին, որ թագավորեց քառասունութ տարի¹⁰: Ինքը (Անակը) և բոլոր յուրայինները մեռնում են:

ՀԶ

ԱՐՏԱՇԻՐԻ ՄԵԶ ՎՐԱ ԳԱԼԸ ԵՎ ՏԱԿԻՏՈՍ ԿԱՅՍԸՆԸ ՀԱՂԹԵԼԸ

Նույն մարդն¹¹ ասում է, թե Խոսրովի սրախողխող լինելուց հետո հայոց նախարարները միաբանվելով՝ իրենց օգնության են կանչում Փոյուզիայում գտնվող հունաց զորքերը՝ պարսիկներին դիմադրելու և Հայաստանը պաշտպանելու համար: Եվ իսկույն իմաց տվին Վաղերիանոս¹² կայսրին: Բայց որովհետև զորքերը Դանուբ գետն անցնելով շատ գավառներ գերեցին և Կյուկղազի կղզիները¹³ կողոպտեցին, ուստի Վաղերիանոսը չի կարողանում մեր երկիրը հովանավորել, նաև նրա կյանքն էլ կարճ է տևում, և նրանից թագավորությունն առնում է Կլավդիոսը և նրանից հետո Ավրելիանոսը, արագ-արագ իրար հաջորդելով. նույնիսկ ամիսներով

թագավորեցին Կյունտոս և Տակիտոս և Փղոռիանոս եղբայրները¹⁴: Այս պատճառով Արտաշիրը¹⁵ համարձակաբար արշավեց մեր երկիրը, հունաց գորքերին դուրս քշեց և մեր երկրի մեծագույն մասը գերելով ավերակ դարձրեց: Հայոց նախարարները՝ Արշակունյաց ցեղի հետ նրանից (խուսափելով) գաղթում ապավինում են հույներին. սրանցից մեկն էր և Արտավազդ Մանդակունին, որ Խոսրովի Տրդատ¹⁶ որդուն առնելով հասցնում է կայսեր պալատը: Ուստի Տակիտոսը հարկադրված գալիս է Արտաշիրի վրա, Պոնտոսի կողմերը, իսկ իր եղբոր՝ Փղոռիանոսին ուրիշ գնդով ուղարկում է դեպի Կիլիկիա: Իսկ Արտաշիրը Տակիտոսին հասնելով նրան փախցնում է, որ և յուրայիններից սպանվում է պոնտացիների ճանյուքում, այսինքն՝ Խաղտիքում, այսպես և նրա Փղոռիանոս եղբայրն (սպանվում է) Տարսնում ութսունութ օր հետո:

ՀԷ

ՊԱՐՄԻՎՆԵՐԻ ԵՎ ՀՈՒՅՆԵՐԻ ՄԵՁ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՍՏԱՏՎԵԼԸ ԵՎ ԱՐՏԱՇԻՐԻ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԲԱՐԵՎԱՐԳ ՊԱՇԵԼԸ ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՄ

Բայց հույների վրա թագավորեց Պոռոսը¹⁷ և Արտաշիրի հետ խաղաղություն կնքելով՝ մեր երկիրը բաժանում է, սահմանացույց փոսեր փորելով: Արտաշիրը նվաճեց նախարարական ցեղերը, գաղթածներին ետ դարձրեց, ամուր տեղերը ապավինածներին ներքև իջեցրեց, բացի Ամատունյաց ցեղի Օտա անունով մի նախարարից, որ Սլկունյաց ցեղի փեսա էր և սնուցում էր Խոսրովի դուստր Խոսրովիդուխտին Անի ամրոցում, իբրև մի որջում ապահով թաքնվելով:

Իսկ Արտաշիրը գեղեցիկ կարգավորում է Հայաստանը, վերականգնում է նախկին կարգերը: Նա այն Արշակունիներին, որոնք հրաժարեցրած էին թագից և Այրարատում բնակվելու իրավունքից, նա նույն տեղերում հաստատում է եկամուտներով և ուտեստով, ինչպես որ առաջ էին¹⁸: Մեհյանների պաշտամունքն էլ ավելի զարգացնում է, այլև հրամայում է անշեջ պահել որմզդական հուրը Բագավանի բազինի վրա¹⁹: ...Մեր երկիրը նա հարկատու է դարձնում և ամեն բանում իր անունն է հաստատում:

404

Նաև Արտաշեսի հաստատած սահմանների գետնի մեջ քարեր կանգնեցնելով, նա նորոգեց և իր անունով կոչեց Արտաշիրական: Նա մեր երկիրը կառավարեց պարսիկ գործակալների ձեռքով, ինչպես իր երկրներից մեկը, քսանվեց տարի և նրանից հետո նրա որդին, որ կոչվեց Շապուհ²⁰, այսինքն՝ արքայի որդի, թագավորեց մեկ տարի, մինչև Տրդատի թագավորելը²¹:

Բայց Արտաշիրը լսել էր, թե հայոց նախարարներից մեկը Խոսրովի որդիներից մեկին առնելով փախցրել ազատել է՝ կայսեր պալատը հասցնելով: Եվ քննելով, թե ո՞վ է այդ մարդը, իմացավ, որ Արտավազդն է, Մանդակունիների ցեղից²² ուստի հրամայեց նրա բոլոր ցեղը կոտորել ոչնչացնել: Որովհետև երբ հայերը Արտաշիրից գաղթեցին, Մանդակունիները ևս մյուս նախարարական ցեղերի հետ գաղթեցին, իսկ երբ Արտաշիրը մյուսներին նվաճեց, նրանք էլ ետ դարձան և բոլորը սրով կոտորվեցին:

1. Արտաշիր Պապականը Պարսք նահանգի Ստահր գավառի Անահիտ դիցուհու տաճարի քրմապետ Մասանի թոռն էր: Ապստամբում է Արշակունիների դեմ և 224 թ. պարտության է մատնում պարթևական Արշակունի վերջին թագավոր Արտավան V-ին, սպանում է նրան և հռչակվում Պարսկաստանի թագավոր՝ այստեղ հիմնադրելով Մասանյան թագավորական հարստությունը:
2. Ըստ ավանդության, Ասպահապետի, Սուրենի և Կարենի պահլավները կրտսեր ներկայացուցիչներն էին պարթև Արշակունիների:
3. Հայ ավանդական պատմագրությունը, հետևելով Խորենացուն, հիշյալ իրադարձությունների ժամանակակից ու մասնակից Հայաստանի թագավոր է հիշատակում Խոսրով I Արշակունուն (198—216): Մինչդեռ այդ ժամանակ թագավորում էր վերջինիս որդին՝ Տրդատ II-ը (217—252):
4. Վճռական ճակատամարտը Արտավան V-ի և Արտաշիր I Պապականի միջև տեղի է ունեցել 224 թ. ապրիլի 27-ին, Որմզդական կոչված դաշտում:
5. Խոսքը վերաբերում է Հռոմի կայսր Փիլիպպոս Արաբին (244—249):
6. Բահլ (Բահլ Առավոտին) քաղաքը գտնվում էր Բակտրիայում՝ Արշակունիների բուն հայրենիքում, Օքսուս գետի (Ամուդարյա) հովտում: Այժմ նրա ավերակները գտնվում են Աֆղանստանում:
7. Հռոմեական կայսրեր, որոնք համապատասխանաբար իշխել են Դեկտար՝ 249—251, Գալլոսը՝ 251—253 և Վալերիանոսը՝ 253—260 թվականներին:
8. Քուշանաց թագավորությունը I—III դդ. ընդգրկում էր ներկայիս Միջին

Ասիայի, Աֆղանստանի, Արևմտյան Պակիստանի և Հյուսիսային Հնդկաստանի տերիտորիաների զգալի մասը:

9. Այլ աղբյուրներից հայտնի է, որ Խոսրովը այդ ժամանակ գտնվում էր Ուտիքի Խաղխաղ բնակավայրում՝ հայոց արքաների ձմեռանոցում:

10. Ըստ Խորենացու ժամանակագրության, Խոսրովը Հայաստանում թագավորել է III դարի առաջին կեսում:

11. Խորենացին նկատի ունի հույն մատենագիր Փերմելիանոս եպիսկոպոսին, որը գրել է իր ժամանակների (մահացել է 260 թ.) պատմությունը, այն, սակայն, մեզ չի հասել:

12. Խոսքը Հռոմի Վալերիանոս կայսեր մասին է:

13. Կյուկղագի կղզիներ — մանր կղզիների արշիպելագոս, որն ընկած է Հունաստանի և Փոքր Ասիայի արևմտյան ափերի միջև:

14. Հռոմեական կայսրեր, որոնք հաջորդաբար իշխել են. Կլավդիոսը՝ 268—270, Ավրելիանոսը՝ 270—275, Քվինտիլոսը՝ 270, Տակիտոսը՝ 275—276 և Փլորիանոսը՝ 276 թվականներին:

15. Այստեղ հիշատակված Սասանյան թագավոր Արտաշիրին Խորենացին ներկայացրել է իբրև ժամանակակից Վալերիանոսի և նրանից հետո իշխած հռոմեական կայսրերի (253 թ. հետո): Սակայն հայտնի է, որ Արտաշիր I-ը մահացել է 241 թ. և Իրանում գահ է բարձրացել վերջինիս որդի Շապուհ I-ը (241—272): Խորենացու մոտ այս շփոթությունը առաջացել է հետևյալ կերպ. Շապուհ I-ը 261—262 թթ. նվաճելով Հայաստանը՝ այստեղ թագավոր է հռչակում իր որդուն՝ թագաժառանգ Ուրմիզդ-Արտաշիրին (262—272): Ահա այս Արտաշիրի և Արտաշիր I Պապականի համանման անուններն են, որ շփոթեցրել են Խորենացուն: Հետևաբար, Արտաշիրի գործունեությունը Հայաստանում պետք է վերագրել ոչ թե Արտաշիր I Պապականին, այլ «Թագավոր Հայոց Մեծաց»՝ Ուրմիզդ-Արտաշիրին:

16. Ըստ Խորենացու, այս Տրդատը Հայաստանի ապագա թագավոր Տրդատ III Մեծն էր՝ Խոսրով I-ի որդին: Իրականում Տրդատ III-ը որդին էր Խոսրով II-ի, որի մասին աղոտ տեղեկություններ են պահպանվել: Ս. Երեմյանը կարծում է, որ հռոմեացիները սրան անվանապես ճանաչել են Հայոց թագավոր (279—287):

17. Սա Հռոմեական կայսր Պոռթոսն է (276—282):

18. Պատմահայրը նկատի ունի այն կարգը, որ Հայոց Արշակունի արքայազները՝ բացի գահաժառանգից, իրավունք չունեին բնակվելու արքունի ոստանում և նրանց համար առանձնացված էին գավառներ ու նշանակված էր նպաստ:

19. Բագավան (բառացիորեն՝ աստվածների ավան) — բնակավայր և պաշտամունքային կենտրոն Այրարատի Բագրևանդ գավառի հարավարևելյան

մասում, Նպատ լեռան հյուսիսարևմտյան ստորոտին, Արածանի գետի ձախ
ափին, այժմյան Ուչքիլիսե գյուղի տեղում:

20. Այստեղ Խորենացին նկատի ունի Արտաշիր Պապականի որդի, Իրանի
արքայից արքա Շապուհ I-ին: Սակայն, պետք է նշել, որ այստեղ ևս շփոթմունք
կա: ՈրմիգդԱրտաշիրից հետո Հայաստանում թագավոր է դառնում Ներսեհ Սա-
սանյանը (272—293)՝ Պարսից ապագա արքայից արքան (293—302):

21. Նորագույն ուսումնասիրությունների համաձայն, Տրդատ III-ը հռոմեացիների կողմից պաշտոնապես Հայաստանի թագավոր է հռչակվել 287 թ., իսկ 298 թ.

Մասանյանների կողմից ևս Տրդատ III-ը ճանաչվեց ամբողջ Մեծ Հայքի թագավոր:

22. Ուսումնասիրողները ենթադրում են, որ այս Արտավազդ Մանդակունին պետք է լինի այլ աղբյուրներից հայտնի «Թագավոր Հայոց Մեծաց» Արտավազդ V-ը (252 — 262): Ինչպես հայտնի է, պարսկահռոմեական պատերազմները (249—252 թթ.) ավարտվեցին Հռոմի պարտությամբ և պարսիկները գրավեցին Հայաստանը: Հայոց Տրդատ II թագավորը փախավ կամ սպանվեց, իսկ Շապուհ I-ը Հայաստանում թագավոր է նշանակում այս Արտավազդին, որին բոլոր հիմքերը կան նույնացնելու Խորենացու հիշատակած Արտավազդ Մանդակունու հետ:

«ՔԱՐԹԼԻՍ ՑԽՈՎՐԵԲԱՆ» ՀԱՅ-ՄԱՍԱՆՅԱՆ

ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

(III ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՔԱՌՈՐԴ)

(Արշակունիանները), էջ 59—64

ՔՄԱՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ ԹԱԳԱՎՈՐ ԱՍՓԱԳՈՒՐ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻԱՆԸ՝ ՄԻՀՐԱՍԻ
ՈՐԴԻՆ

Եվ Միհրդատից¹ հետո թագավորում էր նրա որդի Ասփագուրը²: Այս Ասփագուրը կառուցեց բերդադառ Ուշարման³:

Իսկ Ալեքսանդրի⁴ թագավորությունից սկսած այս բոլոր թագավորներն էին թագավորում Քարթլիում և կռապաշտներ էին: Եվ այս Ասփագուրը վերջին թագավորն էր Փառնավազյան տոհմից: Եվ սրա օրոք Պարսկաստանում արքա դարձավ Քասրե Անուշարվան Մասանիանը⁵, որը կոտորեց Աժդալանյաններ⁶ թագավորներին: Իսկ Սոմխիթում արքա դարձավ Կոսարոն⁷:

Եվ այս Կոսարոն՝ սոմեխների արքան, սկսեց պատերազմել Պարսկաստանի Քասրե արքայի դեմ, և նրան օգնում էր Ասփագուրը քարթվելների թագավորը, և այս Ասփագուրը բացեց Կովկասյանների դուռը⁸ և բերեց օսերին, լեկերին ու խազարներին, և եկան սոմեխների արքա Կոսարոյի մոտ՝ պարսիկների դեմ պատերազմելու համար:

Եվ Պարսկաստան կատարած առաջին իսկ արշավանքին պարտվեց Քասրեն՝ պարսիկների արքան, և փախուստի մատնեցին նրան և կոտորեցին նրա զորքը:

Եվ այդ ժամանակվանից սրանց չկարողացավ դիմակայել պարսիկների այդ
արքան և հաճախակի դարձրին դեպի Պարսկաստան ասպատակելն ու
գերեվարելը:

Մակայն վերջացան Քարթլիի Փառնավազյաններ (տոհմի) թագավորները:

**ՊԱՐՄԻԿՆԵՐԻ ՆԵՐՆՈՒԺՈՒՍԸ ՔԱՐԹԼԻ ԵՎ ՔԱՍՐԵՒ ՈՐԴԻ ՄԻՐԻԱՆԻ
ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ**

Եվ երբ սամելաներն ու քարթվելները և հյուսիսային ցեղերը փախուստի մատնեցին Պարսկաստանի արքային և հաճախակի դարձրին Պարսկաստան ներխուժելն ու Պարսկաստանն ավերելը, և երբ չկարողացավ նրանց դիմադրել պարսիկների արքան, այնժամ պարսիկների արքան, լի տրտմությամբ, հրավիրեց աշխարհների (երկրների) գլխավորներին՝ բղեջիներին և էրիսթավներին, և խորհուրդ արեց (նրանց հետ): Եվ փնտրում էր միջոց վրա հասած չարագործության դեմ և մեծ պարգև ու պատիվ էր խոստանում (նրան), ով կկարողանա ու կգտնի հնար վրեժխնդրության:

Իսկ այդ ժողովին ներկա էր մի երևելի մթավարի⁹ Անակ անվամբ¹⁰, որը սամելների Կոսարո արքայի տոհմից էր: Նա վեր ելավ, (գնաց) արքայի առաջ կանգնեց և ասաց. «Փախուստի է մատնված մեր գործը սամելների Կոսարո արքայի կողմից, կոտորվել են մեր ռազմիկները, և (Կոսարոն) ահ ու սարսափ է տարածել պարսիկների վրա, և հզորացել են նրանք և գործություն չունենք ընդդիմանալու նրանց: Արդ՝ այս է խորհուրդն իմ, որպեսզի խաղաղությամբ և աղերսանքով ու հարկեր տալով խաղաղեցնենք Կոսարո արքային»: Այս որ ասաց Անակը, ոչ թե սրտով ասաց, այլ այդ (գումարված) բազմությունից իր սրտի խորհուրդը թաքցրեց: Մերձեցավ արքային և ասաց (ծածուկ). «Գիտեցիր, որ այս չէ իմ խորհուրդը, որ ասացի, այլ արժանի դարձրու ինձ միայնակ խոսել քո առջև, ապա (այնժամ) կհայտնեմ քո թագավորությանը սրտի խորհուրդը իմ»: Ապա այդ երևելին երբ ամեն մեկը խոսեցին արքայի առաջ և գնացին: Այնուհետև ծածուկ կանչեց արքան Անակին, և Անակն ասաց արքային. «Արքա, ողջ լեր հավիտյանս, ես կգտնեմ Կոսարոյից վրեժխնդրության հնարը: Կգնամ նրա մոտ իմ ընտանիքով հանդերձ, և նա ինձ կվստահի ազգակից (տոհմակից) լինելու պատճառով, և քո բախտը բարին կբերի, ու կսպանեմ այն արքային և անձն իմ կգոհաբերեմ հանուն քեզ»:

Հավանեց արքան այս խորհուրդը: Եվ մի քանի օրից հետո գնացին Անակը և նրա եղբայրը իրենց ընտանիքով որպես Պարսից

արքայից հեռացածներ (ապստամբներ): Եվ եկավ Սոմխիթի սահմանը, Խիլախիլա կոչվող քաղաքը¹¹, սոմեխների արքաների ձեռնադրեց: Տեսնելով նրան, Կոսարո արքան մեծ պատիվներով ընդունեց, քանզի ամենայն հնարքով իր գալուստը (Անակը) հավատարման էր ցուցադրում: Եվ տեսնում էր արքան, որ ընտանյոք հանդերձ է եկել իր մոտ, ուստի և արքան պատվի արժանացրեց նրան, իր գահից երկրորդ (բարձին)¹² բազմեցրեց նրան բերկրանքով ու վստահությամբ: Երբ անցան օրերն ձմեռային, և մոտեցան օրերն ամառային եղանակի, և հորդացան գետերը, այնտեղից արքան ելավ և եկավ Արատ¹³ քաղաքը, և նախապատրաստվել էր Կոսարո արքան կրկին Պարսկաստան արշավելու: Այդ ժամանակ, մի օր արքան որսի գնաց, և նրա հետ էին Անակն ու նրա եղբայրը, որոնք ծածուկ պահել էին բրդյա անձրևակալի տակ սրած թրերը, ապա (հարմար) պահ գտնելով, սպանեցին արքային և փախան: Սակայն Սոմխիթի մթավարները հետապնդեցին նրանց և հասան ոմանց կամրջի վրա ու ոմանց ծանծաղուտում և կոտորեցին նեղ տեղում, և ոչ ոք չփախավ, բոլորին էլ սպանեցին: Եվ կոտորեցին նրանց ողջ տոհմը, բայց (նրանցից) մնացին երկու որդի, որոնց փրկեցին նրանց դայակները. մեկը¹⁴ ապաստանեց Սաբերձների¹⁵ սահմաններում, իսկ մյուսը՝ Պարսկաստանի սահմաններում:

Երբ լսեց այս լուրը պարսիկների արքա Քասրե Սասանիանը, լցվեց բերկրանքով և շարժվեց իր ողջ զորքով: Նախ նա եկավ Սոմխիթ և գրավեց Սոմխիթը, բնաջինջ արեց և գերեց սոմեխների արքայի ամբողջ տոհմը: Սակայն Կոսարո արքայի մանկահասակ մի որդին ապաստանեց Սաբերձների սահմաններում և այնտեղ էր դաստիարակվում (մեծանում), որի անունը Թրդատ¹⁶ էր: Այն ժամանակ, երբ պարսիկների արքան գրավեց Սոմխիթը և մուտք գործեց Քարթլի, մեկնեց քարթլեկների թագավոր Ասփագուրը Օվսեթ¹⁷, որպեսզի գործերը ավելացնի Օվսեթից (բերածով), և ամրացրեց բերդաքաղաքները: Սակայն երբ Ասփագուրը ժամանեց Օվսեթ, վրա հասավ մահը և այնտեղ մահացավ:

Այս Ասփագուրը արու գավակ չունեք, այլ միայն մի դուստր: Այնժամ ժողովվեցին Քարթլիի բոլոր էրիսթավները Մցխեթ քաղաքում՝ սպասպետի¹⁸ մոտ, որին Մաեժան էին անվանում: Խորհուրդ արին միասին լի տրամությամբ և ասացին. «Թույլ չտանք վիշտն իշխի մեր սրտին, որպեսզի այն չգրկի մեզ բանակաւնու-

թունից, այլ մեր ցավի և փորձության դեմ հնար գտնենք»: Ապա ասաց, Մաեժան սպասպետը. «Եթե մենք այնչափ զորություն ունենայինք, որ Պարսկաստանի մեկ երրորդին հավասարվեինք, ապա մահու կտայինք մեր անձն ու նրանց դեմ կելնեինք: Եվ եթե մնացած լինեք ժառանգ մեր թագավորներից կամ ազգական (ումն) մեր թագավորներից, որն արժանի լինեք թագավորելու, (այդ դեպքում) կամրանայինք բերդաքաղաքներում, մահու կտայինք մեր անձն ու անգամ մարդու միս կուտեինք, ինչպես մեր նախնիները: Սակայն տվյալ պահին այնպես է ստացվել, որ սպանվել է Սումխիթի մեծն արքան պարսիկների կողմից, նվաճված է Սումխիթը, որից կախված էր մեր թագավորությունը, և պարսիկների արքան բացել է իր երախը ողջ երկիրը կլանելու միտումով: Մեր մեջ չկա ոչ ոք, (որ) նրա դեմ էլնի և մենք մնացել ենք որբի պես, ինչպես ոչխարն առանց հովվի: Արդ՝ այս է խորհուրդն իմ, որ պարսիկների արքային հպատակություն հայտնենք և խնդրենք նրանից ողորմածություն՝ խնդրենք նրանից տալ իր որդուն որպես թագավոր մեզ և աղերսենք, որպեսզի կնության առնի իր որդուն¹⁹ մեր թագավոր Ասփագուրի դուստրը: Հայտնենք, որ այդ օրիորդը Քարթլոսիաններին և Ներքոթիաններին, մեծն Արշակունիաններին և մեր թագավորներ Փառնավազյաններին ազգակից է, և խնդրենք նրանից պահպանել հավատը մեր նախնիների, և խնդրենք, որ մեզ հետ չխառնվեն պարսիկները, և մեծ պատվով իշխի մեզ վրա: Եվ եթե ընդունի մեր այս աղերսանքը և անի ամեն ինչ այսպես, և եթե ընդունի մեր նախնիների հավատը, և եթե պարսիկներին մեզանից վեր դասի կամ թե մեր թագավորների ազգակիցներին կոտորի, ապա մահը գերադասելի է, քան նման իրողությանն ականատես լինելը: (Այդ դեպքում) կամրանանք բերդում ու քաղաքներում և բոլորս էլ կկոտորվենք»:

Այնժամ բոլոր երիտասարդները հավանեցին Մաեժան սպասպետի խորհուրդը, և ուղարկեցին պատվիրակ պարսիկների արքայի մոտ, և զեկուցեցին այն ամենի մասին, ինչ խորհուրդ էին արել:

1. «Քարթլիս Ցխտվրեբայի» արքայացանկում այս Միհրդատը 22-րդ թագավորն է:
2. Ասփագուրը կիսապատմական անձնավորություն է:
3. Ուջարմա — ամրոց, իսկ այնուհետև քաղաք Արմազիից արևելք, այժմ՝ նույնանուն գյուղը:

4. Նկատի ունի Ալեքսանդր Մակեդոնացուն:
5. Խոսքը Պարսք երկրի արքայիկ Արտաշիր Պապական Մասանյանի մասին է, որը ապստամբելով պարթև Արշակունիների դեմ՝ տապալեց նրանց հարստությունը և բարձրացավ գահ:
6. Այսինքն՝ պարթև Արշակունիներին:
7. Կոսարո (Խոսրով) — հետևելով հայկական պատմական ավանդությանը, Լեոնտի Մրովելին այս ժամանակաշրջանի համար Հայաստանի թագավոր է ճանաչում Խոսրով Մեծին, մինչդեռ հիշյալ իրադարձությունների մասնակիցը հայոց Խոսրով I թագավորի որդի՝ Տրդատ II Արշակունին էր:
8. Հեղինակը նկատի ունի Ալանաց դուռը, Հյուսիսային Կովկասից դեպի հարավ՝ Դարիալի կիրճով անցնող ուղին:
9. Մթավարի— բառացիորեն նշանակում է իշխան:
10. Ավանդության համաձայն, Անակը պարթև Արշակունիների, հետևաբար և հայ Արշակունիների, ազգականն էր՝ Սուրենյան Պահլավի տոհմի ներկայացուցիչը, տոհմ, որը հավանում էր Արշակունիներից հետո երկրորդը լինելու:
11. Խիլախիլա— հայկական Խաղխաղ քաղաքն է, Մեծ Հայքի Ոստիք նահանգում՝ Կուրի աջ ափին, Ջակամ վտակի միախառնման տեղում:
12. Այսինքն՝ Անակը պետք է դառնար պետության մեջ երկրորդ անձը: Ըստ երևույթին, սա «երկրորդական գահ» գործակալությունն էր, որի մասին ակնարկում է նաև Խորենացին (տե՛ս «Հայոց պատմություն», գիրք Բ, գլ. ԾԱ):
13. Արատ— խոսքը Արտաշատ մայրաքաղաքի մասին է:
14. Ավանդության համաձայն, Անակի մանկահասակ այդ որդուն (ապագա Գրիգոր Լուսավորիչին) նրա դայակ Սոփին, փրկելով Արշակունիների վրեժխնդրությունից, փախցնում է Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքը, որտեղ Գրիգորը կրթվում ու դաստիարակվում է քրիստոնեական ոգով:
15. Նկատի ունի Բյուզանդիան:
16. Թրդատ— սա Հայաստանի ապագա թագավոր Տրդատ III Մեծն էր:
17. Այսինքն՝ Օսեթիա:
18. Սպասպետ— այսինքն՝ սպարապետ:
19. Վրացազիտության մեջ այժմ այն տեսակետն է քաղաքացիություն ստացել, որ քրիստոնեությունը Վրաստանում որպես պետական կրոն ընդունվել է 337 թ.՝ Միրիան (Միհրան) թագավորի օրոք: Հետևաբար, տվյալ կոնտեքստի Միրիանը՝ պարսից Քասրե արքայի որդին, չի կարող լինել IV դարի 30-ական թվականների անձնավորություն, քանի որ նա (ըստ Մրովելու) III դարի 30-ական թվականների անձ էր: Այստեղ անախրոնիզմն ու շփոթմունքը ակնհայտ է:

**ՊԱՐՄԿԱ-ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ III ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԻՆ ԵՎ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԸՍՏ ԶՈՆԱՐԱՄԻ**

**Հովհաննես Զոնարասը (XII դ.) բյուզանդական աչքի ընկնող պետական գործիչ է
և մատենագիր: Նրա գրչին է պատկանում համաշխարհային պատմությանը
նվիրված մի ընդարձակ ժամա-**

մակագրություն, որը կրում է «Համառոտ պատմություն» խորագիրը: Ջոնարասի երկն ընդգրկում է հսկայական ժամանակահատված՝ աշխարհաշինությունից մինչև 1118 թվականը: Ժամանակագրությունը շարադրելիս նա օգտագործել է մեծ թվով պատմական երկասիրություններ, որոնցից շատերը մեզ չեն հասել: Հատկապես արժեքավոր են Ջոնարասի երկում պահպանված տեղեկությունները Հայաստանի III դարի պատմության տարբեր անցքերի վերաբերյալ:

Ջոնարասից ստորև բերված հատվածները տալիս ենք Հ. Ն. Մանանդյանի թարգմանությամբ, որը կատարված է «Ioannis Zonarae. Epitomae historiarum, ed. L. Dindorfius, vol. III Lipsiae, 1870 հրատարակությունից:

ՀԱՄԱՌՈՏ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, ԳԻՐՔ III

XIX. Ապա [Գորդիանոսին] հաջորդեց Փիլիպպոսը¹, որը տեր դառավ Հռոմեական կայսրության: ...Նա հաշտություն կնքելով Պարսից թագավոր Շապուհի² հետ՝ դադարեցրեց պատերազմը պարսիկների հետ և զիջեց նրանց Միջագետքն ու Հայաստանը³: Բայց երբ նա տեսավ, որ հռոմեացիները վշտացած են այդ երկրների կորստի պատճառով՝ մի փոքր հետո դաշնագիրն անվավեր համարեց և երկրները ետ վերցրեց:

XXI. Նորից սրա [Գալլոսի] ժամանակ⁴ սկսեցին պարսիկների խլրտումները և նրանք նվաճեցին Հայաստանը: Այս երկրի Տրդատ⁵ թագավորը փախավ, իսկ նրա որդիները մեկնեցին Պարսից կողմերը:

1. Խոսքը Հռոմի կայսր Փիլիպպոս Արաբի մասին է:

2. Մա Սասանյան Շապուհ I թագավորն է:

3. Պարսկա-հռոմեական այս պայմանագիրը կկվել է 244 թվականին: Ուսումնասիրողները, վիճարկելով Ջոնարասի սույն վկայությունը, գտնում են, որ բյուզանդական մատենագիրը կամ նրա աղբյուրը, ակնհայտորեն շփոթում են, քանի որ Մեծ Հայքի թագավորությունը լինելով անկախ պետություն, չէր կարող զիջված լինել Պարսկաստանին:

4. Այսինքն՝ 251—253 թվականներին:

5. Այստեղ խոսքը Հայոց Տրդատ II թագավորի մասին է:

Մ. թ. II—III դարերի Հռոմի պատմության կարևորագույն սկզբնաղբյուրներից է «Կայսերականք» («Կայսրերի կենսագրություններ») ժողովածուն: Մա հռոմեական կայսրերի կենսագրությունների մի ուրույն հավաքածու է, որը սկսվում է Ադրիանոսից և ավարտվում Նումերիանոսի գահակալության տարիներով: Այսինքն՝ այն ընդգրկում է 117—284 թվականների միջև ընկած ժամանակահատվածում գահ բարձրացած կայսրերի պատմությունը: Ի թիվս այլ մատենագիրների, այս ժողովածուն կազմելու աշխատանքներին մասնակցել է նաև III դարի հռոմեական պատմիչ Տրեբելլիոս Պոլիոնը, որի մասին, ցավոք, կենսագրական տրվյալներ համարյա չկան:

Պոլիոնը Վալերիանոս կայսեր կենսագրությունում բերում է Հայոց թագավոր Արտավազդ V-ի նամակը ուղղված Պարսից Շապուհ I թագավորին: Արտավազդ V-ի մասին տեղեկությունները հակասական են ու կցկտուր: Որոշ ուսումնասիրողներ գտնում են, որ Արտավազդը գահակալել է Շապուհ I-ի օգնությամբ, երբ 249—252 թթ. պարսկահռոմեական պատերազմից հետո Հայաստանը ենթարկվեց Սասանյանների գերիշխանությանը, իսկ Հայոց թագավոր Տրդատ II-ը փախավ կամ սպանվեց: Կարծիք է հայտնվել նաև, որ Արտավազդ V-ը Արշակունի չէր, և ըստ այդմ նրան նույնացնում են Մովսես Խորենացու մոտ հիշատակված Արտավազդ Մանդակունու հետ (տե՛ս 406-րդ էջի № 22 ծանոթ.):

Տրեբելիոս Պոլիոնից ստորև բերված հատվածը տալիս ենք Հ. Հ. Մանանդյանի թարգմանությամբ, որը կատարված է «Trebellius Pollio, Valerianus pater et filius» տե՛ս «Scriptores Historiae Augustas, edid. E. Hohl, vol II, Lipsiae, 1927) հրատարակությունից:

ՏՐԵԲԵԼԼԻՈՍ ՊՈԼԻՈՆ

Վալերիանոս

6. Արտավազդը՝¹ Հայոց թագավորը, ուղարկեց Շապուհին հետևյալ նամակը.— «Համակիր եմ քո փառքին, բայց երկյուղ եմ կրում, որ դու ոչ այնքան հաղթել ես, որքան հրահրել ես մո—

լեզին կռիվը³: Վալերիանոսին այժմ պահանջում են ազատ արձակել և՛ նրա որդին⁴, և՛ թոռը, և՛ հռոմեական զորավարները, և՛ ամբողջ Գալլիան, ամբողջ Աֆրիկան, ամբողջ Իսպանիան, ամբողջ Իտալիան, ու նաև բոլոր ժողովուրդները, որոնք ապրում են Իլլիրիկումում⁵, նաև Արևելքում ու Պոնտոսում, և որոնք կողմնակից են հռոմեացիներին կամ նրանց հպատակ են: Դու վերցրիր գերի միայն մի ծերունու, իսկ քեզ հետ խիստ թշնամացրիր երկրագնդի բոլոր ժողովուրդներին. գուցե նաև մեզ հետ, որ ուղարկել էինք քեզ օգնական զորքեր⁶. մենք, որ քո հարևաններն ենք՝ միշտ ծանր դրության մեջ ենք ընկնում, երբ դուք իրար հետ կռվում եք»:

1. Արտավազդ V-ը Հայաստանի թագավոր է եղել 252—262 թվականներին:
2. Սա Պարսկաստանի Շապուհ I թագավորն է:
3. Արտավազդ V-ը ակնարկում է 256—260 թթ. պարսկահռոմեական պատերազմը, որն ավարտվեց Եդեսիայի մոտ հռոմեացիների կրած ծանր պարտությամբ (260 թ.): Ճակատամարտի ժամանակ պարսիկները գերի վերցրեցին նաև Հռոմի Վալերիանոս կայսրին (253—260), որը գերության մեջ էլ մահացավ:
4. Նկատի ունի Վալերիանոս կայսեր որդուն՝ Պուբլիոս Գալլիենոսին, որը հոր գերեվարությունից հետո հռչակվեց կայսր (260—268):
5. Նկատի ունի հռոմեական Իլլիրիկ պրովինցիան, որը զբաղեցնում էր Բալկանյան թերակղզու հյուսիսարևմտյան տարածքը՝ Դանուբի միջին հոսանքից մինչև Ադրիատիկ ծովը:
6. Արտավազդ V-ի սույն ակնարկից ակներև է, որ Հայաստանը, իբրև դաշնակից Պարսկաստանի, մասնակցել է այս պատերազմին ընդդեմ Հռոմի:

ՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

ԳՈՂԹԱՆ ԵՐԳԵՐԸ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՀԱՂՈՐԴՄԱՄԲ

Հնագույն շրջանում հայ ժողովրդական բանահյուսության մեջ տիրապետողը առասպելներն էին՝ բնապաշտական պատկերացումներով և դիցաբանական գունավորումներով հանդերձ: Բայց արդեն մ.թ.ա. II դարի սկզբներից սկսած մինչև մ.թ. III դարի վերջերը հայ ժողովրդական բանահյուսության հիմնական բովանդակությունը դառնում են պատմական եղելությունները, որոնցում արտացոլվում են հայ ժողովրդի պայքարը արտաքին թշնամիների դեմ, ժողովրդի ներքին կյանքը, նրա հավատալիքները, սովորույթները և կենցաղը:

Ինչպես հնագույն առասպելների առանձին փշրանքներ, այնպես էլ հայ ավանդական վիպական շարքի վերաբերյալ մեզ հասած հատվածները, ժամանակին գրի է առել պատմահայր Խորենացին ու ավանդել հետագա սերունդներին, փրկել դրանք անդառնալի կորստից: Քերթողահայրը այդ ավանդույթներն ու գրույցները լսել է Գողթան գավառի ժողովրդական երգիչներից, քաղել հնագույն մատյաններից և դրանք զետեղել իր Պատմության էջերում: Որոշ դեպքերում Խորենացին դրանք բերում է բառացի, շատ հաճախ էլ վերապատմելով դրանց բովանդակությունը՝ կատարելով միջամտություններ ու տալով բացատրություններ: Այստեղ զետեղված Գողթան երգերից հնագույնը Վահագնի ծննդին նվիրված երգն է:

Մենք ամբողջությամբ բերել ենք նաև Արտաշես I-ի անվան շուրջ հյուսված վեպը,
որն այս շարքում ամենից ավելի ամբողջական է ու հղկված: Գողթան երգերի
ստորև բերված հատվածները տալիս ենք Ա. Շ. Մնացականյանի
թարգմանությամբ:

Վահագնի ծնունդը

(Մովսես Խորենացի, գիրք Ա, գլ. ԼԱ)

Երկնում էր երկինքը,

Երկնում էր երկիրը,

Երկնում էր և ծովը ծիրանի.

Ծովում երկունքով էր բռնված

Նաև եղեգնիկը կարմրիկ:

Եղեգնի փողից ծուխ էր ելնում,

Եղեգնի փողից բո՛ց էր ելնում,

Եվ բոցի միջից

Վազում էր խարտյաշ մի պատանյակ.

Հո՛ւր էին վարսերը նրա,

Բո՛ց էր մորուքը նրա,

Իսկ աչքերն էին արեգակներ¹:

Արտաշես և Սաթենիկ

(Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. Ծ)

Քեզ եմ դիմում, ո՛վ քաջ Արտաշես,

Որ հաղթեցիր արևնաց քաջ ազգին²,

Ե՛կ համաձայնիր խոսքին արևների գեղաչվի դստեր,

Վերադարձրու այդ պատանին,

Քանզի քինախնդրության պատճառով

Դյուցազունն իրավունք չունի

Վերացնել ուրիշ դյուցազունների զարմը,

Ոչ էլ նրանց ծառայեցնելով,

Ստրուկների դասը դասել,

Եվ երկու քաջ ազգերի միջև՝

Սերմանել մշտատև թշնամանք:

Կամ որտեղի՞ց պիտի տա Արտաշեսը քաջ
 Հազար հազարներ
 Եվ բյուր բյուրեր՝
 Քաջազգի ալանների կույս օրհորդի դիմաց³:

Հեծավ Արտաշես արքան արի՝ իր սևուկին գեղեցիկ
 Եվ հանեց շիկափոկ պարանը ոսկեօղ
 Եվ սրաթն արծվի պես անցավ գետը
 Եվ նետեց շիկափոկ պարանը ոսկեօղ,
 Օղակեց իրանը ալանաց օրհորդի,
 Խիստ ցավեցրեց օրհորդի իրանը նուրբ
 Եվ հասցրեց փութով իր բանակը նրան⁴:

Ոսկու անձրև էր տեղում
 Արտաշեսի փեսայության ժամանակ.
 Մարգարիտ էր տեղում
 Մաթենիկի հարսնության ժամանակ⁵:

Արտաշես և Արտավազդ⁶
 (Մովսես Խորենացի, գիրք Ա, գլ. Լ, գիրք Բ, գլ. ԿԱ)

Եվ ասում են, թե Արտավազդն՝
 Այն քաջ որդին Արտաշեսի,
 Տեղ չգտավ Արտաշատում
 Իր ապարանքը հիմնելու,
 Քշեց, գնաց մարերի մեջ
 Եվ Մարակերտը կառուցեց
 Շարուր կոչվող դաշտավայրում⁷:

Ո՞վ կտար ինձ ծխանի ծուխ
 Եվ առավոտ նավասարդյան,
 Եղնիկների վազք, եղջերուների սլացք,
 Որ մենք փո՛ղ փչեինք, և թմբո՛ւկ խփեինք

Արքայական ձեռնով:

Դու գնացիր

Եվ ողջ երկիրը տարար քեզ հետ,

Ես ավերակների վրա ինչպե՞ս թագավորեմ⁹:

Եթե դու որսի ելնես

Ազատ Մասիսն ի վեր,

Թող քաջքերը բռնեն քեզ,

Տանեն Ազատ Մասիսն ի վեր,

Որ այնտեղ մնաս

Եվ լույս չտեսնես¹⁰:

1. Վահագնը հայկական հնագույն աստվածներից մեկն է: Համարվել է ամպի, անձրևի և ամպրոպի աստվածը (տե՛ս 426-րդ էջ, № 8 ծան.): Վահագնը համադրվում է հնդկական Ինդրա, պարսկական Վերեթրագնա, պահլավական Վարհրան ամպրոպի աստվածներին: Ըստ դիցաբանության, Վահագնը սիրո և գեղեցկության աստվածուհու՝ Աստղիկի ամուսինն էր. նրանց ոսկեծույլ արձանը գտնվում էր Աշտիշատի Վահեվանյան մեհյանում: Ինչպես իր գուգահեռը կազմող հին արևելյան ամպրոպի մյուս աստվածները, այնպես էլ Վահագնը, կոչվում է վիշապի հետ և հաղթում նրան: Այստեղից էլ «վիշապաքաղն Վահագն» արտահայտությունը: Հելլենիստական դարաշրջանում Վահագնը համադրվել է հունական Հերակլեսին:

2. Ավանդազրույցի համաձայն, Հյուսիսային Կովկասի լեռնաբնակ ալանական ցեղերը գրավելով Վրաստանը, անցնում են Կուր գետը և ներխուժում Հայաստան: Հայոց Արտաշես I թագավորը ջախջախում է ալաններին՝ գերեվարելով նրանց պատանի արքայազնին: Արտաշեսը մերժում է ալանների թագավորի խնդրանքը՝ հաշտություն կնքելու և գերի արքայազնին ետ վերադարձնելու վերաբերյալ: Դրանից հետո է, որ ալանների արքայադուստր գեղաջա Սաթենիկը Կուրի հանդիպակաց ափից դիմում է Արտաշեսին և խնդրում, որ նա իր գերի եղբորն ազատի: Տեսնելով ալանաց օրիորդին, Արտաշեսը սիրահարվում է նրան:

3. Այս խոսքերով ալանների թագավորը մերժում է Արտաշեսի դայակ Մմբատին, որն իր արքայի կողմից խնամիության էր ուղարկվել ալանների մոտ՝ Սաթենիկի ձեռքը խնդրելու:

4. Այս հաստվածում ցույց է տրվում, թե ինչպես Արտաշեսը, գայրանալով թագավորի մերժումից՝ փախցնում է ալանաց օրիորդին:

5. Արտաշեսի և Սաթենիկի հարսանյաց հանդեսի վերաբերյալ բերված այս հաստվածը վկայում է հայոց մեջ հնուց ի վեր գոյություն ունեցող այն սովորույթի

մասին, որ նորահարսի ու նորափեսայի գլխներին շաղ էին տալիս դրամներ, մրգեր, ցորեն՝ ի նշան պտղաբերության և արգասավորության:

6. Արտավազդը, ըստ Խորենացու մոտ պահպանված ավանդության, Արտաշես I-ի ավագ որդին էր, որը հաջորդում է հորը: Հին հայ վիպական շարքում

Արտավազդի կերպարն ամենաբարդն է ու հակասականը: Նրա անվան շուրջ հյուսված առասպելախառն վեպում, որ բերում է Խորենացին, Արտավազդը ներկայացված է որպես չար, նախանձոտ ու դիվական անձնավորություն:

7. Այստեղ, ըստ երևույթին, ակնարկվում է Արտավազդի պայքարն ընդդեմ Մուրացյան կամ Վիշապազանց տոհմի, որի նահապետ Արգավանը (Արգամ) ձգտում էր Հայոց գահին և դավադրություն էր հյուսում Արտաշեսի դեմ: Ավանդագրույցի համաձայն, Արտավազդը խլում և սեփականացնում է Մուրացյանների բոլոր տիրույթները՝ Արաքսից հյուսիս գտնվող Շարուրի դաշտավայրը՝ Նախճավանով հանդերձ: Արտավազդը ոչնչացնում է Մուրացյան տոհմը և սպանում նրա նահապետ Արգավանին:

8. Ըստ ավանդության, այս խոսքերն Արտաշեսը արտասանել է իր մահից քիչ առաջ՝ դիմելով հարազատներին, մերձավորներին ու զինակիցներին: Արտաշեսի վեպից բերված այս գողտրիկ հատվածը պահպանվել է XI դարի նշանավոր մատենագիր Գրիգոր Մագիստրոսի մոտ (տե՛ս Կ. Կոստանյանց, Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Աղեքսանդրապոլ, 1910, թուղթ 33, էջ 87):

9. Երբ թաղում էին Արտաշեսին, հեթանոսական սովորության համաձայն, շատերն ինքնասպանություն գործեցին, որպեսզի թաղվեն նրա հետ: Տեսնելով այս ամենը՝ Արտավազդը նախանձում է հորը և նեղսրտած դիմում է նրան այդ խոսքերով:

10. Արտաշեսի այս անեծքը, ուղղված չար ու նախանձ որդուն, ըստ վեպի կատարվում է, որսորդության ժամանակ նրան կլանում են Մասիսի վիհերը: Խորենացին գրում է, որ Արտավազդի մասին գրուցում են, թե արգելված մնում է մի քարանձավի մեջ՝ երկաթե շղթաներով կապված: Արտավազդի առասպելը՝ առնչվում է Միհր աստծու առասպելների շարքին:

**ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ ԱՐՏԱՇԵՍ I-Ի ԺԱՄԱՆԱԿ ԱՐՉԵՍՏՆԵՐԻ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ**

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ, ԳԻՐՔ Բ

ԾԹ

Որովհետև Արտաշեսի ժամանակ շատ գործեր կատարվեցին, ուստի մենք շատ գլուխների բաժանեցինք, որպեսզի խոսքի երկայնությունը ձանձրալի չդառնա

ընթերցողներին. այս վերջին գլուխն էլ նրա համար է, որ հիշատակենք
Արտաշեսի ժամանակ, կատարված մյուս գործերն էլ: Որովհետև թեպետ նախորդ
գլուխներում հիշատակած կարգերն ու գեղեցիկ սովորությունները սահ-

մանվեցին Վաղարշակից¹ և ուրիշ հին թագավորներից, բայց նրանք մեծամեծ արհեստներից ու գիտություններից զուրկ էին մնացել, ավելի կողոպուտների և ասպատակությունների էին հետևում, իսկ այնպիսի գիտությունների կա՛մ անփույթ էին, կա՛մ ձեռնհաս չէին, ինչպես շաբաթներ, ամիսներ, տարվա շրջաններ (սահմանելը), նրանք այսպիսի բաներ չգիտեին, գործ էին անում ուրիշ ազգերինը: Նույնպես և չկար նավագնացություն մեր երկրի ծովակների վրա, ոչ էլ ճանապարհորդություն գետերով, ոչ ձկնորսության գործիքներ, նույնիսկ երկրագործությունն ամեն տեղ տարածված չէր, այլ քիչ տեղերում. նրանք հյուսիսային ազգերի նման ապրում էին հում մսով և սրա նման բաներով²: Այս բոլորը սահմանվեցին Արտաշեսի ժամանակ:

1. Վաղարշակ— ըստ Խորենացու՝ Հայոց Արշակունյաց հարստության հիմնադիրը (տե՛ս 104-րդ էջ, № 3 ծան.):

2. Արտաշես I-ի վիպական կերպարը Խորենացու գրչի տակ շատ դեպքերում համընկնում է պատմական ճշմարտությանը, սակայն այս կոնտեքստում Պատմահայրը ակնհայտորեն գունագարդել ու իդեալականացրել է իր սիրելի հերոսի կերպարը: Չի կարելի համաձայնել այն պնդման հետ, թե իբր Արտաշեսից առաջ հայերը ծանոթ չէին տոմարին, նավագնացությանը և այլն: Ինչպես հնագիտական, այնպես էլ մատենագրական բազմաթիվ փաստեր հակառակն են ասպացուցում:

16. Արդ, պարսից բոլոր սրբավայրերը պաշտում են նաև մարերը և հայերը, բայց Անահիտի¹ սրբավայրերը հայերը (պաշտում են) առանձնահատուկ, տարբեր վայրերում², և հատկապես Ակիլիսենեում³ հաստատված են նրա (սրբավայրերը), որտեղ կարգված են ստրուկներ և ստրկուհիներ: Չարմանալին այս չէ, այլ այն, որ ամենաերևելիները դիցուհուն նվիրաբերում են կույս դստրերին, որոնք, ըստ սովորության, երկար ժամանակ դիցուհու մոտ պոռնկանալուց հետո, տրվում են ամուսնության, ոչ ոք անվայել չի համարում այսպիսիների հետ կենակցելը⁴: Նման մի բան պատմում է նաև Հերոդոտոսը լյուդուհիների⁵ մասին, քանզի նրանք բոլորն էլ պոռնկանում էին: Նրանք այնքան բարեհաճ են վերաբերվում սիրեկաններին, որ թե՛ հյուրընկալություն են շնորհում և թե՛ փոխադարձ նվերներ տալիս, բազմապատիկ առավել, քան ստանում են, (քանզի) նրանց ապահովում են բարեկեցիկ տները: Նրանք օտարներից պատահածին չեն ընդունում, այլ առավելապես (իրենց) հավասար աստիճանի եղողներին:

1. Անահիտը պտղաբերության, արգասավորության, մայրության, Լուսնի, Հայաստան երկրի և Արտաշատ մայրաքաղաքի հովանավորող աստվածուհին էր:
2. Աղբյուրներում հիշատակվում են Անահիտի մեհյանները Արտաշատ, Արմավիր, Աշտիշատ, Աթոռն Անահտա, Դարբնաց քար, Բագարան, Անահտաձոր և այլ վայրերում:
3. Ակիլիսենեն հայկական Եկեղիք կամ Եկեղյաց գավառն է, որի Երիզա (այժմ Երզնկա) ավանում էր գտնվում Անահիտի գլխավոր մեհյանը: Այս շրջանում նրա պաշտամունքն այնքան էր տարածված, որ ամբողջ գավառը և քիչ հեռվում գտնվող Կապույտ (այժմ՝ Կոպ-Դադ) լեռնաշղթան կոչվում էին նաև Անահտական:
4. Ինչպես նշել է դեռևս Ֆ. Էնգելը, բարձրաշխարհիկ օրիորդների կրոնական այս հետերիզմը, որը կապված էր Անահիտի պաշտամունքի հետ, շատ ավելի հին ժամանակներում գոյություն ունեցած խմբամուսնության մնացուկ էր (տե՛ս Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան, 1965, էջ 87—88):
5. Լյուդիա — պետություն Փոքր Ասիայում՝ Փոյուզիայի և Էգեյան ծովի միջև:

ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, ԳԻՐՔ XXXIV

Ասում եմ, որ ոսկեծույլ առաջին արձանը, որ նախորդել է նույնիսկ հռլոսփյուրատոն¹ բրոնզաձույլ արձանների, կանգնեցվել է Անախաիս աստվածուհու տաճարում: Մենք ցույց ենք տվել², թե որ երկրին³ է պատկանում այդ անունը: Արձանը մեծ պաշտամունքի առարկա է այդ երկրի ժողովուրդների մոտ: Այն տարվել է որպես ավար պարթևների դեմ Մարկոս Անտոնիոսի մղած պատերազմի ժամանակ⁴: Այդ կապակցությամբ պատմում են բոնոնիացի մի վեոերանի հայտնի սրախոսությունը. նրա մոտ հյուր էր Ավգուստոսը⁵, և ճաշի ժամանակ կայսրը նրան հարցրեց՝

ճիշտ է արդյո՞ք, որ այդ արձանը սրբապղծող առաջին մարդը մահացել է կուրանալուց և անդամալույծ լինելուց հետո: Վետերանը պատասխանեց, որ Ավգուստոսի պատվին տրված ճաշը հենց աստվածուհու արձանի մեկ ազդրից էր, որ հենց ինքն էր այդ արձանի առաջին հափշտակողը, և իր ամբողջ հարստությունը այդ ավարի շնորհիվ էր գոյացել:

1. Հոլոստիոստոն— բառացիորեն նշանակում է «մուրճով կոփված»:
2. Պլինիոս Ավագը նկատի ունի «Բնական պատմության» V գրքի 20–րդ գլուխը, որտեղ խոսում է Անահիտի գավառի մասին (տե՛ս 367–րդ էջ, N 6 ծան.):
3. Այսինքն՝ Հայաստանին:
4. Հեղինակը շփոթում է, քանզի Անտոնիոսը այս ոսկեձույլ արձանը Եկեղյաց գավառի Անահիտի տաճարից տարել է ոչ թե պարթևական, այլ հայկական արշավանքի ժամանակ, այսինքն՝ մ.թ.ա. 35 թ. ընթացքում:
5. Խոսքը Հռոմի կայսր Գայոս Օկտավիանոս Օգոստոսի մասին է:

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԸ ԱՆԱՀԻՏԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ՄԱՄԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՏՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

48. Մեծ Հայքի արքա Տրդատի¹ առաջին տարում շարժվեցին եկան, հասան Եկեղյաց գավառը, Երիզա գյուղը, Անահիտի մեհյանը, որպեսզի այնտեղ գոհեր մատուցեն: Երբ անարժան գործը կատարեցին, իջան, տեղավորվեցին այն գետի ափին, որը Գայլ է կոչվում²: Մ, ~ ' \ ***»«**%№.

49. Թագավորը եկավ մտավ վրանը, ընթրիքի բազմեց, երբ գինովցան, թագավորը հրաման տվեց Գրիգորին³, որպեսզի պսակներ ու ծառերի թավ ճյուղեր⁴ նվիրաբերի Անահիտի բազինին⁵: Մակայն նա հանձն չառավ աստվածների երկրպագության պաշտամունքը կատարել:

53. Ասաց արքան⁶. «Իմացած եղիր, ի չիք դարձրիր այն վաստակը, որ ինձ մոտ ես վաստակել, և որին ես վկա եմ: Արդ՝ ... բազմաթիվ նեղություններ եմ տալու քեզ, ...բանտ ու կապանք և մահ կտամ..., եթե հանձն չառնես աստվածներին պաշտամունք մատուցել: Մանավանդ այս մեծ Անահիտ տիկնոջը, որը մեր ազգի փառքն է ու կենսատուն, որին բոլոր թագավորներն են պաշտում, մանավանդ Հունաց թագավորը⁷: Նա է բոլոր զգաստությունների

մայրը, բարերարը ամբողջ մարդկային բնության և դուստրը՝ մեծ, քաջ Արամագղի⁸:

68. Թագավորն սկսեց խոսել ու ասաց. «... Դու նրանց (հեթանոսական աստվածների) պատիվը զլանալով՝ սուտ արարիչ ես համարում, և որոնք որ ճշմարիտ արարիչներ են, անարգում ես: Նաև մեծ Անահիտին, որով ապրում է և կենդանություն ունի մեր Հայոց երկիրը, ինչպես նաև մեծ և արի Արամագղին, երկնքի և երկրի արարիչին, նրանց հետ և մյուս աստվածներին անշշունջ և անմոռուկ կոչեցիր...»:

1. Խոսքը Հայոց Տրդատ III Մեծ թագավորի մասին է:
2. Գայլ գետը Եփրատի վտակն է, որը թափվում է նրա մեջ՝ Երզնկա քաղաքի մոտ:
3. Գրիգոր — խոսքը Գրիգոր Լուսավորիչի մասին է:
4. Ագաթանգեղոսի սույն հաղորդումը խիստ կարևոր է այն տեսակետից, որ այն ցույց է տալիս, թե Անահիտի պաշտամունքը աղերսվել է ծառերի ու բույսերի պաշտամունքի հետ: Այսպիսով, որպես պտղաբերության աստվածուհի, Անահիտը աղերսվում էր նաև բուսականության հետ:
5. Բագին — աստվածներին նվիրված մեհյաններ ու տաճարներ հեթանոսական Հայաստանում: Բագին էին կոչվում նաև մեհյաններում կանգնեցված աստվածների արձանները:
6. Տրդատ III-ը դիմում է Գրիգոր Լուսավորիչին:
7. Անահիտին համադրում ու նույնացնում էին հունական Արտեմիսի և հռոմեական Դիանայի հետ:
8. Արամագղը հայկական հեթանոսական դիցարանի գերագույն աստվածն էր:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԻՑԱՐԱՆԻ ՀԵՂԵՆԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ,

ԳԻՐՔ Բ

ԺԲ

(Արտաշեսը)¹ Ասիայում² գտնելով Արտեմիդի³, Հերակլեսի⁴ և Ապոլոնի⁵ պղնձաձույլ ոսկեգոծ արձանները, բերել է տալիս մեր երկիրը, որպեսզի կանգնեցնեն Արամավիրում: Քրմապետները, որոնք Վ ահունիների⁶ ցեղից էին, Ապոլոնի և Արտեմիդի արձաններն առնելով կանգնեցրին Արամավիրում, իսկ Հերակլեսի արձանը, որ Սկյուդեսի և կրետացի Դիպինոսի գործն էր⁷, իրենց նախնի

Վահագնը⁸ համարելով, կանգնեցրին Տարոնում, իրենց սեփական Աշտիշատ գյուղում՝ Արտաշեսի մահից հետո:

Բայց Ելլադայումն էլ վերցնելով Դիոսի⁹, Արտեմիդի, Աթենասի¹⁰, Հեփեստոսի¹¹ և Ափրոդիտեի¹² արձանները՝ ուղարկում է Հայաստան: (Բերոդները) դեռ մեր երկրի ներսերը չհասած՝ լսում են Արտաշեսի մահվան բոթը և արձանները փախցնում հասցնում են Անի ամրոցը¹³, քուրմերն էլ արձանների հետ գնալով՝ նրանց մոտ էլ մնում են:

ԺԴ

Իբրև առաջին գործ նա (Տիգրան Միջինը¹⁴— Պ. Հ.) կամեցավ մեհյաններ շինել:

Իսկ քրմերը, որ եկել էին Հունաստանից, մտածելով, որ իրենց Հայաստանի խորքերը չքշեն, սուտ գուշակություններ հնարեցին, իբրև, թե աստվածները հենց նույն տեղում կամենում են բնակվել: Տիգրանն այս բանին համաձայնվելով Օլիմպիական Դիոսի արձանը կանգնեցնում է Անի ամրոցում, Աթե նասինը՝ Թիլում¹⁵, Արտեմիդի մյուս արձանը՝ Երիզայում և Հեփեստոսինը՝ Բագայառիճում¹⁶: Բայց Ափրոդիտեի արձանը, իբրև Հերակլեսի տարփածուի¹⁷, հրամայում է կանգնեցնել հենց Հերակլեսի արձանի մոտ, Հաշտից տեղում¹⁸: Եվ զայրանալով Վահագնիների վրա, որոնք իրենց սեփական (գյուղում) համարձակվել էին կանգնեցնել իր հոր¹⁹ ուղարկած Հերակլեսի արձանը, զրկում է քրմությունից և պետականացնում է այն գյուղը, որտեղ արձանները դրվել էին:

Եվ այսպես մեհյաններ շինելով և մեհյանների առաջ բազիլիսներ կանգնեցնելով՝ բոլոր նախարարներին հրամայում է զոհեր մատուցել և երկրպագություն անել:

1. Խոսքը Հայոց Արտաշես I թագավորի մասին է:

2. Խորենացին նկատի ունի Փոքր Ասիան:

3. Արտեմիդ (Արտեմիս) — լուսնի և որսորդության հունական աստվածուհի, ամուսնության, պտղաբերության և հարսանյաց հովանավորուհի: Համադրվել ու նույնացվել է հայկական Անահիտի հետ:

4. Հերակլես — Ջեսի և մահկանացու Ալքմենեի որդին, իր տասներկու սխրագործություններով դարձավ Հունաստանի հերոսներից մեծագույնը: Վերջում

անմահությունն ստացավ և որպես աստված ապրում էր Օլիմպոսում: Համադրվել ու նույնացվել է հայկական Վահագնի հետ:

5. Ապոլոնը համարվել է լույսի, արևի, արվեստի, երաժշտության, իսկ սկզբում՝ հոտերի պահապանության աստվածը: Համադրվել ու նույնացվել է հայկական Տիր աստծու հետ:

6. Վահունի — նախարարական ազգատոհմ, որին ժառանգաբար պատկանում էին հեթանոսական Հայաստանի քրմական բարձր պաշտոնները:

7. Նշանավոր հույն քանդակագործներ, որոնք ապրում էին մ. թ. ա. VI դարում՝ Արգոսում և Միկլոնում:

8. Վահագն — հայկական դիցարանում ամպի, անձրևի և ամպրոպի աստվածը: Վահագնը քաջություն էր պարգևում հայոց ռազմիկներին: Ըստ դիցաբանության, Վահագնը նախապես մահկանացու լինելով՝ հետագայում էր աստվածացել, համարվում էր Վահունյաց տոհմի նախնին: Համադրվել ու նույնացվել է հունական Հերակլեսի հետ:

9. Դիոս — հունական դիցարանի գերագույն աստված Ջևան է, աստվածների և մարդկանց տիրակալը: Համարվել է ընտանեկան, հասարակական կարգի գերագույն օրենսդիրը, բնական երևույթների արարիչն ու կառավարիչը: Համադրվել ու նույնացվել է հայկական Արամազդի հետ:

10. Աթենաս — Ջևանի դուստրը, համարվել է հավերժական կուսության, իմաստության և գիտության աստվածուհին: Համադրվել ու նույնացվել է հայկական Նանե աստվածուհու հետ:

11. Հեփեստոս — Ջևանի որդին, կրակի և դարբնության աստվածը: Համադրվել ու նույնացվել է հայկական Միիր աստծու հետ:

12. Ափրոդիտե — հավերժ դեռատի և գեղեցկագույն աստվածուհի, հունական դիցարանում սիրո և գեղեցկության աստվածուհին: Համադրվել ու նույնացվել է հայկական Աստղիկի հետ:

13. Անի — ամրոց և հեթանոսական սրբատեղի Բարձր Հայքի Դարանաղյաց գավառում, Երզնկա քաղաքից հարավարևմուտք, Արամազդի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը: Այժմ՝ Քեմախ:

14. Խորենացու Տիգրան Միջինը համապատասխանում է Տիգրան II Մեծին:

15. Թիլ — ավան Բարձր Հայքի Եկեղյաց գավառում, Երզնկայից ութ կիլոմետր հյուսիս-արևմուտք, այստեղ էր գտնվում Նանե աստվածուհու մեհյանը:

16. Բագայառիչ (Բագառիճ) — ավան Բարձր Հայքում՝ Կարինից արևմուտք: Այստեղ էր գտնվում Միիր աստծո մեհյանը:

17. Ըստ դիցաբանության, Ափրոդիտեն Հերակլեսի սիրուհին էր, ինչպես հայկական Աստղիկը՝ Վահագնի:

18. Հաշտ (Հաշտիշատ) — Աշտիշատ ավանն է՝ Մեծ Հայքի Տարոն նահանգում, Արածանի գետի աջ ափին: Աշտիշատը հեթանոսական Հայաստանի կրոնական գլխավոր կենտրոններից մեկն էր: Այստեղ էին գտնվում Անահիտի, Աստղիկի և Վահագնի մեհյանները: Աշտիշատը Վահունի քրմական-նախարարական ընտանիքի ժառանգական սեփականությունն էր:

19. Ըստ Խորենացու, Տիգրան Միջինի հայրը Արտաշես 1-ն էր:

ՔԱՂԱՔԱՇԻՆԱԿԱՆ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՐՎԱՆԴ ՎԵՐՁԻՆԻ

ՕՐՈՔ ԸՍՏ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ, ԳԻՐՔ Բ

ԼԹ

ԵՐՎԱՆԴԱՇԱՏ ՔԱՂԱՔԻ ՇԻՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Մրա¹ ժամանակ արքունիքը Արմավիր² կոչված բլրից փոխադրվում է, որովհետև Արաքս գետը հեռացել էր, և ձմեռն երկարելիս, երբ հյուսիսային ցուրտ քամիներ էին փչում, վտակը սառչում էր բոլորովին, և թագավորանիստ տեղի համար խմելու բավական ջուր չէր ճարվում: Մրանից Երվանդը նեղվելով, մանավանդ մի ավելի ամուր տեղ փնտրելով՝ արքունիքը տեղափոխում է դեպի արևմտյան կողմը, միակտուր ապառաժ բլրի վրա, որը շրջապատում է Արաքսը, իսկ դիմացից էլ հոսում է Ախուրյան գետը: (Երվանդը) բլուրը պարսպում է, իսկ պարսպից ներս շատ տեղերում քարեր կտրել տալով, իջեցնում է մինչև բլրի հատակը, գետի (մակերևույթին) հավասար, այնպես որ գետից ջրերը հոսեն այդ փորված տեղը, խմելու ջուր մատակարարելով: Միջնաբերդն ամրացնում է բարձր պարիսպներով, պարիսպների մեջ պղնձե դռներ է դնում և երկաթե սանդուղքներ ներքևից մինչև վեր, մինչև դուռը. սանդուղքի վրա, աստիճանների միջև, գաղտնի որոգայթներ է շինում, (որպեսզի եթե մեկը կամենա գաղտնի բարձրանալ թագավորին դավելու նպատակով, բռնվի: Մանդուղքը, ասում են, երկու տեսակ էր սարքված, մեկը ցերեկվա ճանապարհ արքունի սպասավորների և ընդհանրապես ելումուտի համար, իսկ մյուսը գիշերային էր և դավադիրների դեմ³:

Խ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ՇԻՆԵՑ ԿՈՒՌՔԵՐԻ ՔԱՂԱՔ ԲԱԳԱՐԱՆԸ

Բայց Երվանդն իր քաղաքը շինելով՝ Արմավիրից այնտեղ փոխադրեց ամեն ինչ, բացի կուռքերից, որովհետև իր համար օգտակար չհամարեց նրանց էլ իր քաղաքը փոխադրել, որ միգուցե

երբ ժողովուրդը զոհաբերության համար այնտեղ գա, քաղաքն զգուշությամբ չպահվի: Ուստի նրանից հյուսիս, մոտ քառասուն ասպարեզ հեռու, Ախուրյան գետի վրա, շինեց մի փոքր քաղաք նման իր քաղաքին և կոչեց Բագարան⁴, այսինքն՝ թե բազիլիկներն այնտեղ են տեղավորված, և այնտեղ փոխադրեց Արմավիրում եղած բոլոր կուռքերը: Շինեց նաև մեծյաններ և իր Երվազ եղբորը քրմապետ նշանակեց:

ԽԱ

ՇՆՆԴՈՑ ԿՈՉՎԱԾ ԱՆՏԱՌԸ ՏՆԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Տնկում է նաև մի մեծ անտառ գետի հյուսիսային կողմում, պարիսպներով ամրացնում է և ներսում արգելափակում է արագավազ այծյամներ, եղնիկների և եղջերուների ցեղեր, ցիռեր⁵, վարազներ, որոնք աճելով ու բազմանալով անտառը լցրին, և նրանցով թագավորն ուրախանում էր որսի օրերին: Անտառը նա կոչում է Ծննդոց անտառ⁶:

ԽԲ

ԵՐՎԱՆԴԱԿԵՐՏ ԿՈՉՎԱԾ ՁԵՌԱԿԵՐՏԻ ՄԱՍԻՆ

Ինձ համար քաղցր է պատմել նաև գեղեցիկ Երվանդակերտ⁷ դաստակերտի մասին, որ նույն Երվանդը շինեց գեղեցիկ և չքնաղ

հորինվածքով: Որովհետև մեծ հովտի միջին մասը լցնում է բնակչությամբ և պայծառ շինություններով, լուսավոր, ինչպես այքի բիրը, իսկ բնակության շուրջը կազմում է ծաղկանոցներ և բուրաստաններ, ինչպես բբի շուրջը այքի մյուս բոլորակը: Իսկ այգիների բազմությունը նմանվում էր խիտ արտևանունքի գեղեցիկ գծին, որի հյուսիսային կողմի կամարածն դիրքը իսկապես համեմատվում էր գեղեցիկ կույսերի հունքերին: Իսկ հարավային կողմից հարթ դաշտերը (հիշեցնում էին) ծնոտների գեղեցիկ ողորկությունը: Իսկ գետն իր երկու ավերի բարձրություններով պատկերանում էր մի բերան, իր երկու շրթունքներով: Եվ այս գեղեցիկ դիրքը կարծես անթարթ հայացքն ուղղել է թագավորանիստ բարձրավանդակի վրա: Արդարև բերրի և թագավորական դաստակերտ:

Երվանդի այս բոլոր շինածները Տրդատ Մեծը⁸ պարգևում է Կամսարականների ցեղի մարդկանց, իբրև իր մտերիմներին և Արշակունյաց ցեղի արյունակիցներին:

1. Խոսքը վերաբերում է Հայոց Երվանդ IV Վերջին թագավորին:
2. Արմավիր — հին Հայաստանի մայրաքաղաքներից մեկը, գտնվում էր Երասխի ձախ ավիին՝ Արարատյան դաշտում: Խորենացին Արմավիրի հիմնադրումը վերագրում է Հայկ նահապետի թոռ Արամայիսին:
3. Երվանդաշատը Երվանդունիների վերջին մայրաքաղաքն էր, գտնվում էր Երասխաձոր գավառում՝ Երասխ գետի ձախ ավիին, նրա և Ախուրյանի միախառնման տեղում: Այժմ Երվանդաշատ գյուղը՝ ՀՄՄՀ Հոկտեմբերյանի շրջանում:
4. Բագարան — պաշտամունքային կենտրոն և բերդաքաղաք Այրարատյան աշխարհի Արշարունյաց գավառի հյուսիսարևելյան ծայրում՝ Ախուրյանի աջ ավիին:
5. Ցիռ — վայրի էջ:
6. Ծննդոց անտառ — ուսումնասիրողները ենթադրում են, որ այս անտառը ընկած էր Արաքսի ձախ ավիին՝ Արմավիր ու Երվանդաշատ քաղաքների միջև:
7. Երվանդակերտ — քաղաք Այրարատ նահանգի Երասխաձոր գավառում՝ Երասխ և Ախուրյան գետերի միախառնման վայրից քիչ հեռու:
8. Նկատի ունի Մեծ Հայքի թագավոր Տրդատ III Մեծին:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ՊԱՏՄԱԳԻՐ ՈՂՅՈՒՄՊ ՔՈՒՐՄԻ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ, ԳԻՐՔ Բ

ԽԸ

Այն ժամանակ Սմբատը¹ Երվազի² ծառաներին, որ գերել էր Բագարանից³,
տանում բնակեցնում է Մասիսի թիկունքում (իր)

ձեռակերտում, որը միննույն անունով կոչեց Բագարան: Հետո անցնում գնում է Պարսկաստան, ընծաները Դարեհին տանելով, հռոմեական տերության նկատմամբ անփույթ լինելով: Իսկ երբ Սմբատը գնում է Պարսկաստան, Հայոց սահմաններն են գալիս կայսեր հարկահանները ծանր գորքով: Արտաշեսը հարկերը կրկին վճարելով և աղաչելով հաշտեցնում է: Այս բանը մեզ հաստատապես պատմում է Հանի⁴ Ուղյուպ քուրմը⁵, որ գրել է մեհենական պատմություններ և ուրիշ շատ գործեր, որ մենք պատմելու ենք, որին վկայում են նաև պարսից մատյանները և հայոց վիպասանների երգերը:

1. Խոսքը Արտաշես 1-ի դայակ և գորավար Սմբատ Բագրատունու մասին է:
2. Երվազը Երվանդ Վերջինի եղբայրն էր, Հայոց քրմապետը:
3. Բագարան — պաշտամունքային կենտրոն Ախուրյանի աջ ափին, որը կառուցել էր Երվանդ Վերջինը:
4. Հանի (Դարանաղյաց Անի) — ամրոց և պաշտամունքային խոշոր կենտրոն հին Հայաստանում՝ Դարանաղի գավառում, Եփրատ գետի ափին:
5. Ուղյուպ (Ուղյումպ) քուրմի ու նրա Պատմության մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, գլուխ երրորդ:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ ՎՐՈՒՅՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ, ԳԻՐՔ Բ

ԾԳ

Իսկ Արտավազը¹ Սմբատի² գնալուց հետո հորից³ ստանում է բոլոր գորքերի իշխանությունը, որին փափագում էր: Սրա վրա նրա եղբայրներն⁴ իրենց կանանցից գրգովելով սկսեցին նախանձել, ուստի Արտաշեսը Վրույրին, որ իմաստուն և բանաստեղծ մարդ էր, նշանակում է հազարապետ և նրան է վստահում արքունական տան բոլոր գործերը, իսկ Մաժանին նշանակում է Անիում Արամազդի կուռքի քրմապետ:

1. Խոսքը Արտաշես 1-ի ավագ որդու՝ գահաժառանգ Արտավազգի մասին է:
2. Խոսքը Սմբատ Բագրատունու մասին է:
3. Այսինքն՝ Արտաշես 1-ից:
4. Ըստ Խորենացու մոտ պահպանված ավանդության, Արտաշես 1-ը ունեցել է վեց որդի՝ Արտավազ, Վրույր, Մաժան, Զարեհ, Տիրան, Տիգրան:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ III ԴԱՐԻ ՎԵՐՁԵՐԻՆ ԵՎ IV ԴԱՐԻ

ՄԿՁԻՆԵՐԻՆ

ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԸ ԻՐ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՄԱՍԻՆ

Փավատոս Բուզանդի (V դ.) երկը կրում է «Պատմություն Հայոց» կամ «Բուզանդարան պատմությունը» խորագիրը: Նախնական բնագիրը բաղկացած է եղել վեց դպրությունից: Մեզ հասել է միայն վերջին չորսը, որոնք ընդգրկում են 330 — 387 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանի Հայոց պատմությունը, պարունակում են հարուստ տեղեկություններ IV դարի ֆեոդալական Հայաստանի ներքին կյանքի, նախարարական կարգերի, դասակարգային և ներդասակարգային փոխհարաբերությունների, սովորությունների, հավատալիքների մասին: Զգալի տեղ է հատկացված ժողովրդական բանահյուսությանը:

Պատմությունը հրատարակվել է մի քանի անգամ: Լավագույններից է Պետերբուրգի 1883 թ. հրատարակությունը, որը վերնագրված է «Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց»: Աշխարհաբար թարգմանել է Ս. Մալխասյանցը՝ «Պատմություն Հայոց» վերնագրով (Երևան, 1947), որը վերահրատարակվել է 1968թ.՝ «Հայ մատենագիրներ» մատենաշարով: Ստորև բերված հատվածները արվում են ըստ այս հրատարակության:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դպր. III, գլ. Ա. Թաղևոս առաքյալի քարոզությունից և նրա մարտիրոսական վախճանից մինչև Գրիգորի վարդապետության վերջն ու նրա վախճանը, և առաքելասպան Սանատրուկ թագավո-

րից մինչև Տրդատ թագավորի ակամա հնազանդվելը (քրիստոնեական) կրոնին ու նրա՝ վախճանը,— անցյալ հին անցքերի ու առաքինի անձերի վարքի մասին՝ ինչպես և նրանց հակառակորդների ու դիմադրողների մասին բոլորը ուրիշների կողմից արդեն գրված են: Բայց մենք էլ մեր պատմության ընթացքում փոքրիշատե նշանակեցինք, առանց հիշատակության չթողեցինք պատշաճ կարգը պահպանելու համար, որովհետև տեղ կա, որ մեր Պատմությունը առաջինն է, և տեղ կա, որ վերջինը, իսկ ինչ որ միջին է, այն ուրիշների ձեռքով արդեն գրվեց: Բայց որպեսզի մեր պատմության մեջ ընդհատում չնկատվի, հիշատակեցինք՝ ինչպես մի աղյուս դրված շենքի պատի մեջ՝ բովանդակությունը ամբողջացնելու համար: Այսպես անելուց հետո ինչ որ այնուհետև պատահել է, այստեղ հաջորդաբար պատմվում է:

ՍԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԸ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱԺԱՌԱՆԳ ՏՐԴԱՏ ԱՐՇԱԿՈՒՆՈՒ ՄԱՄԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

39. Այդ օրերում գոթերի իշխանը գորածողով արեց և բազում գորք կուտակելով եկավ պատերազմելու հունաց իշխանի՝ դեմ: Այսօրինակ պատգամ հղեց, թե՝ «Ինչո՞ւ ենք անմտորեն ելնում պատերազմի, մեր գորքը սպասում և միաժամանակ երկրին վտանգ ու տազնապ հասցնում: Ահավասիկ ես քո դեմ եմ դուրս գալիս իբրև ախոյան մեր գորքի միջից և դու էլ իմ դեմ՝ հունական կողմից: Գնանք հասնենք մարտի վայրը և եթե ես քեզ հաղթեմ, հույներն ինձ կհնազանդվեն, իսկ եթե դու ինձ հաղթես, մեր կյանքը քեզ կպատկանի ու կհնազանդվենք քեզ և առանց արյան ու կոտորածի երկու կողմերի համար էլ խաղաղություն կլինի»:

40. Երբ Հունաց թագավորը այս ամենը լսեց՝ վախեցավ, որովհետև չէր կարող հանձն առնել օրինավոր պատրաստությամբ գունդ առ գունդ ճակատել և ոչ էլ կարող էր սույն պատգամի պահանջին համաձայնվել, քանի որ տկար ոսկորներ ուներ և ահաբեկվելով զարհուրեց ու չզհետեր ինչ պատասխան տալ այդ խոսքերին:

44. Ապա թագավորը պատմեց իշխաններին գոթերի թագավորի բոլոր պատգամները: Այդ ժամանակ Լիկիանեսը սկսեց խոսել արքայի հետ և ասաց. «Թող իմ տիրոջ սիրտը բոլորովին չզարհուրի, քանզի այստեղ քո պալատում մի մարդ կա, որի միջոցով

այս գործը գլուխ կգա: Նրա անունը Տրդատ է՝ Հայոց աշխարհի թագավորական տոհմից»: ... Այնժամ հրաման տվեց, և Տրդատին բերեցին թագավորի առջև...: Ապա մարտի պատրաստության ժամ որոշեցին, առավոտյան պատերազմով իրար դեմ ելնելու:

45. Իսկ մյուս օրը առավոտյան հրամայեց (կայսրը) ծիրանի պատմուճանը Տրդատի վրա նետել, և զարդարեցին կայսերական զարդով, զցելով նրա վրա թագավորական նշանը, ոչ ոք չգիտեր նրա, մասին: Հրաման ելավ ամենքին, թե սա ինքն իսկ կայսրն է: ...Երբ միմյանց դիմաց կանգնեցին կայսերակերպն ու (գոթերի) թագավորը՝ ձիերին մտրակելով իրար հասան: Այնտեղ կայսերակերպը հաղթեց թագավորին և բռնելով նրան բերեց կանգնեցրեց կայսեր առաջ:

1. Խոսքը Հռոմի կայսր Դիոկղետիանոսի (284 — 305) մասին է:

ՄԵՔՍՏՈՍ ՌՈՒՓՈՍԸ ՄՕԲԻՆԻ 40–ԱՍՅԱ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մեքստոս Ռուփոսը III դարի վերջերում և IV դարի սկզբներում ապրած հեղինակ է, ազգությամբ՝ հռոմեացի: Ռուփոսը գրել է «Հռոմեական ժողովրդի համառոտ պատմություն» աշխատությունը, որը լույս է տեսել „Rufi Festi (Sexti) Breviarium rerum gestarum populi Romani, ed. Forster, 1874” հրատարակությամբ:

Նրա հաղորդած տեղեկությունը՝ պարսիկների դեմ հռոմեական բանակի տարած հաղթանակի մասին, զբառաբար թարգմանությամբ մեջ է բերել Ա. Մ.

Գարագաշյանը «Քննական պատմություն Հայոց» աշխատության II հատորում (էջ 277), որից ստորև բերված հատվածը աշխարհաբար է թարգմանել Ա. Գ.

Աբրահամյանը:

Դիոկղետիանոս կայսեր ժամանակ¹ մեծ հաղթանակ տարավ (հռոմեական բանակը) պարսից դեմ: Գալերիոս կեսարն² առաջին ճակատամարտում փոքրիկ զորագնդով թեև թափով հարձակվեց թշնամու անթիվ բազմության վրա, բայց պարտություն կրեց և ետ դարձավ³: Դիոկղետիանոսը Գալերիոսին ընդունեց անչափ ցասումով, հրամայեց նրան մեկ հրասալիս⁴ ոտքով քայլել իր կառքի առ-

ջնից, թեև նա կրում էր ծիրանի: Մեծ դժվարությամբ Գալերիոսը թույլտվություն ստացավ կրկին անգամ փոքրձելու իր բախտը զենքի զորությամբ: Իր բանակն ամրացնելով նոր գնդերով, նա բանակ դրեց սահմանագլխի Դակիա կոչվող վայրում: Հասնելով Մեծ Հայք, Գալերիոսը երկու հեծյալներով անձամբ գնաց հետախուզության՝ ծանոթանալու համար թշնամու զորությանը: Ապա քսանհինգ հազարով արշավեց պարսից ամրության վրա: Հանկարծակի հարձակվեց թշնամու անթիվ զորքի բազմության վրա և մեծ ջարդ տվեց⁵: Պարսից Ներսեհ թագավորը⁶ հազիվ կարողացավ փախչել և ազատվել, բայց նրա կանայք և աղջիկները գերի ընկան և պահվեցին մեծ ողջախոհությամբ: Սրա վրա զարմանում էին պարսիկները և խոստովանում, որ հռոմեացիները բարձր են իրենցից ոչ միայն զենքի զորությամբ, այլև բարքի ազնվությամբ: Եվ նրանք վերադարձրին Միջագետքի Անդրոտիզրիսյան հինգ նահանգները⁷: Խաղաղություն կնքվեց ի նպաստ կայսրության, որը տևեց մինչև մեր օրերը⁸:

1. Խոսքը Հռոմի կայսր Գայոս Վալերիոս Ավրելիոս Դիոկղետիանոսի մասին է:
2. Նկատի ունի Դիոկղետիանոսի կառավարչակից Գայոս Գալերիոս Վալերիոս Մաքսիմիանոսին, հռոմեական կայսր (293—311):
3. Գալերիոսի պարտությունը պարսկական զորքերից տեղի է ունեցել 296 թ.՝ Խառանի ճակատամարտում:
4. Հրասախ (փարսաղ)— երկարության միավոր, հավասար է եղել 30 ասպարեզի, այսինքն՝ 5000 մետրի:
5. Այս ճակատամարտը տեղի է ունեցել 297 թվականին:
6. Խոսքը վերաբերում է Պարսից Ներսեհ թագավորին (293 — 302):
7. Այսինքն՝ Անգեղ տունը, Ծոփքը, Աղձնիքը, Կորդուքը և Ծավդեքը:
8. Հռոմեացիների և պարսիկների միջև այս պայմանագիրը կնքվել է 298 թ. Մծբինում՝ 40 տարի ժամանակով:

ՊԵՏՐՈՍ ՊԱՏՐԻԿԻՈՍԸ ՄՕԲԻՆԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ
 Պետրոս Պատրիկիոսը VI դարի բյուզանդական ամենաաչքի ընկնող դիվանագետներից է: Նա հայտնի է նաև որպես պատմագիր: Պատրիկիոսի գրչին են պատկանում բազմաթիվ երկասիրություններ, որոնցից արժեքավոր էր հատկապես «Պատմությունը»:

Մա նվիրված էր երկրորդ եռապետությունից մինչև Հուլիանոս կայսեր ժամանակաշրջանի Հռոմի պատմությանը: Դժբախտաբար, Պատրիկիոսի սույն երկից մեզ են հասել միայն չնչին քաղվածքներ՝ կատարված XI դարում, Կոստանդին Օրբանաձինի կողմից:

Պատրիկիոսից ստորև բերված հատվածը տալիս ենք Հ. Հ. Մանանդյանի թարգմանությամբ, որը կատարված է „Petrus Patricius Fragmenta” հրատարակությունից (տե՛ս „Historici Graeci minores, 1, ed. L. Dindorflus, Lipsiae, 1870”, էջ 413):

ՔԱՂՎԱԾՔՆԵՐ

14. Արդ՝ դեսպանության¹ առաջադրած գլխավոր կետերը հետևյալներն էին. արևելյան երկրամասում հռոմեացիներին են պատկանելու Ինդիլենեն՝ Օուփքի, Ադանիքի, Կորդուքի և Օավդեքի հետ միասին²: Արմենիայի սահմանը լինելու է Զինթա ամրոցը³, որը գտնվում է Մեդիայի սահմանում: Իբերիայի թագավորն իր թագավորական նշանները պետք է ստանա Հռոմեացիներից:

1. Խոսքը հռոմեական դեսպանության մասին է, որը գլխավորում էր Սիկորիոս Պրոքոսը:

2. Կայսրությանն անցած հայկական այս հինգ նախարարությունները, կազմեցին այսպես կոչված «Մատրապական Հայաստան» վարչական միավորը, որը երկար ժամանակ պահպանեց իր ներքին անկախությունը:

3. Զինթա ամրոցը տեղադրվում է Կապուտան (Ուրմիա) լճի հարավ-արևմուտքում, Զագրոսի լեռների արևելակողմում:

ՏՐԴԱՏ III ՄԵԾԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՄԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

46. Այն ժամանակ թագավորը¹ հույժ բարձրացրեց Տրդատին և մեծամեծ պարգևներ տվեց նրան, թագ դրեց զլխին և ծիրանի պատմուճաններով զարդարելով՝ պատվեց նրան²: Կայսերական զարդով շքեղացնելով մեծարեց և օգնական բազում զորք հանձնելով՝ ուղարկեց նրան սեփական Հայոց աշխարհը:

47. Հաղթական մարտում քաջություններ գործելուց հետո Մեծ Հայքի Տրդատ արքան վերադարձավ Հունաց կողմերից: Թագավոր-

րը³ շարժվեց եկավ Հայոց կողմերը և հասնելով գտավ այնտեղ Պարսից մեծաքանակ զորք, որ երկիրը գրավել էր, հպատակեցրել: Շատերին կոտորեց և շատերին փախստական դարձնելով Պարսից կողմերը քշեց, իսկ հայրենի տերությունը նվաճեց ու զորացավ նրա սահմանների վրա⁴:

1. Նկատի ունի Հռոմի կայսր Դիոկղետիանոսին:
2. Հռոմեացիները Տրդատ III-ին Մեծ Հայքի թագավոր են հռչակել 287 թվականին, իսկ իրականում, նա գահակալել է 298 թվականից:
3. Այսինքն՝ Տրդատտը (298 — 330):
4. Հայ-հռոմեական զորքերը, Տրդատ III-ի և հռոմեական զորավար Գալերիոս Մաքսիմիանոսի հրամանատարությամբ, 297 թ, Բասենի Ոսիսա գյուղի մոտ ջախջախեցին Պարսից Ներսեհ արքայի բանակներին և ազատագրեցին Հայաստանը:

ՏՐԴԱՏ III-Ի ՆԵՐՔԻՆ ՈՒ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ
ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Գիրք Բ, գլ. 2Բ. Որովհետև չկա ստույգ պատմություն առանց ժամանակագրության, ուստի մանրամասն հետազոտությամբ գտանք, որ Տրդատը թագավորել է Դիոկղետիանոսի երրորդ տարում, և այս կողմերն է եկել մեծ զորքով: Երբ նա Կեսարիա հասավ, նախարարներից շատերը նրան ընդառաջ գնացին: Եվ երբ հասավ մեր երկիրը, տեսավ, որ Օտան սնուցել է իր Խոսրովիդուխտ քրոջը և պահպանել է գանձերն ու ամրոցը մեծ համբերությամբ. և իսկապես էլ նա համբերող էր, ժուժկալ և շատ խելացի, որովհետև նա թեպետ աստծու մասին ճշմարտությունը չիմացավ, բայց կուռքերի ստությունը հասկացավ: Նրա պես էր և նրա սան Խոսրովիդուխտը, որ մի օրինավոր համեստ կույս էր և ուրիշ կանանց նման չուներ բոլորովին անդուռ բերան:

Տրդատը Հայաստանի հազարապետ է նշանակում Օտային և շնորհակալությամբ պատվում է նրան, մանավանդ պատվում է իր դայեկորդի Արտավազդ Մանդակունուն, որ պատճառ եղավ իր փրկության և հայրենական փառքին հասնելուն, ուստի նրան է հանձնում հայոց զորքերի սպարապետությունը: Նույն պատճառով

նրա քրոջ ամուսին Տաճատին Աշոցք գավառի (տեր) է դարձնում: Սա էր, որ հետագայում հայտնեց իր աներ Արտավազդին, և սա թագավորին, նախ՝ որ

Գրիգորն Անակի որդին է, և հետո՝ Գրիգորի որդիների մասին, այս բաները նա իմացել էր Կեսարիայում ապրած լինելով:

Իսկ քաջ Տրդատը արագ-արագ բազմաթիվ ճակատամարտեր տալով նախ Հայաստանում և ապա Պարսկաստանում՝ ինքն անձամբ տանում է հաղթությունը: Մի անգամ նա ավելի (մեծ քաջություն ցույց տվեց), քան հնում Եղիանանը և իր նիզակը կանգնեցրեց նույնքան թվով վիրավորների օգնական: Մի երկրորդ անգամ՝ պարսից կորովի զորականները փորձով իմանալով հսկայի սաստիկ ուժը և կուռ զրահների ամրությունը, նետեր արձակելով շատ վերքերով պատեցին ձիուն և սպանեցին, որ գետին փովելով թագավորին վար գցեց: Իսկ նա ոտքի կանգնելով և հետիոտն հարձակվելով, թշնամիներից շատերին գետին գլորեց և մեկի ձին բռնելով արիաբար հեծավ: Մի երրորդ անգամ նա կամավորապես ձիուց իջավ և հետիոտն հարձակվելով սրով ցրեց փղերի երամակները: Այսպիսի քաջագործություններով բավական երկար մնաց Պարսկաստանում և Ասորեստանում, և Տիգրանից էլ այն կողմն անցավ:

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԸ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԻ ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՅ

48. Մեծ Հայքի արքա Տրդատի առաջին տարում (հայոց գորքերը) շարժվեցին եկան, հասան Եկեղյաց գավառը, Երիզա գյուղը, Անահիտի մեհյանը, որպեսզի այնտեղ գոհեր մատուցեն: Երբ անարժան գործը կատարեցին, իջան, տեղավորվեցին այն գետի ափին, որը Գայլ է կոչվում:

49. Թագավորը եկավ մտավ վրանը, ընթրիքի բազմեց. երբ գինովցան, թագավորը հրաման տվեց Գրիգորին, որպեսզի պսակներ ու ծառերի թավ ճյուղեր նվիրաբերի Անահիտի բազինին: Սակայն նա հանձն չառավ աստվածների երկրպագության պաշտամունքը կատարել:

122. Այսչափ հարցերից ու տանջանքներից, գանահարություններից ու բանտերից, գելարաններից ու կախաղաններից, դառն նեղություններից և ամեն խոշտանգումներից հետո, որոնք նա մեծ համբերությամբ հանձն առավ տեր մեր Հիսուս Քրիստոսի անվան համար: Երբ թագավորը այս էլ իմացավ, թե իսկապես դա որդին է Անակ Պարթևի, որն սպանել էր նրա հորը՝ Խոսրովին, հրաման տվեց կապել ոտքերը, ձեռքերն ու պարանոցը, և տարան նրան Այրարատ գավառը, հանձնեցին Արտաշատ քաղաքի բերդի դռակը և իջեցրին ներքին վիրապը, որի խորությունից դուրս գալը

անհնարին էր, որպեսզի իսկույն մեռներ: Այդ վիրապում նա մնաց տասներեք տարի:

124. Այն տասներեք տարիներում, որ Գրիգորը մնաց բանտի բերդում և Խորվիրապում, մի այրի կին, որ այդ բերդում էր, երագում հրաման ստացավ, որ օրական մի նկանակ պատրաստելով Խորվիրապից վայր գցեր: Այսպիսով՝ Աստծու հրամանով նա կերակրվեց այնտեղ մնացած տարիներին:

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԸ ՀՌԻՓՄԻՄՅԱՆ ԿՈՒՅՍԵՐԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

137. Այդ ժամանակներում պատահեց, որ Դիոկղետիանոս կայսրը կամեցավ իր համար կին առնել, և այնուհետև իր տերության բոլոր կողմերը սկսեցին շրջել նմանահան ճարտար նկարիչներ, և դեմքի գեղեցկությունը, մրադարդ հոնքերը ճշգրտորեն, հասակին հարմար, համապատասխան ներկերով նկարում էին տախտակների վրա, որպեսզի դեմ դիմաց ցույց տան թագավորին ի հաճույս նրա:

138. Այդ ժամանակ գալով Հռոմ քաղաքը, գտան կույսերի մի արգելավանք, որոնք լեռներում մեկուսացած, բուսակեր, ժուժկալ, պարկեշտ և սրբանվեր կանայք էին...:

139. Երբ եկան հասան, բռնությամբ մտան առաքինի կանանց սուրբ կայանը, տեսնելով պարկեշտագեղ Հռիփսիմեին¹, սքանչելի տեսիլքով ապշած, զարմացած՝ նկարը տախտակի վրա նկարեցին և թագավորին հասցրեցին:

140. Երբ թագավորը տեսավ Հռիփսիմեի կերպարանքի նկարի հիասքանչ վայելչությունը, կատաղի ցանկության տռփանքով լցվեց, որովհետև հիմար, մոլեգին, անկարգ ցանկությունը ստիպում էր, [և նա] հարսանիքի ուրախության ժամ որոշելով, տազնապով շտապեց հարսանեկան ուրախությունն անել...:

149. Սրանից հետո սուրբ Գայանեն Հռիփսիմե սանով ու մյուս պարկեշտ ընկերներով հանդերձ գնացին, հեռացան՝ փախուստ տալով, որպեսզի իրենց անձերը սրբությամբ պահպանեն...:

150. Այն ժամանակ նրանք եկան հասան Հայոց երկիրը, Այրարատ գավառը, Վաղարշապատ քաղաքը, որը նաև Նորաքաղաք է կոչվում, Հայոց թագավորների նստավայրը: Այնուհետև եկան մտան այգեստանների հնձանները, որոնք շինված էին հյուսիս-արևելյան կողմում: Մնվում էին իրենց ունեցվածքը քաղաքում վաճառելով, չունեին իրենց հետ ապրուստի միջոցներ, միայն թե նրանցից մեկը գիտեր ապակեգործության արհեստը, ապակյա ուլունքներ էր պատրաստում և իրենց օրական ապրուստի ու պարենի դրամն էին ճարում:

151. Այդ ժամանակ քիչ խռովություն չբարձրացավ Հունաց աշխարհում. ամեն կողմնրում լարված որոնում էին, սուրհանդակներ ուղարկում, որ թերևս կարողանան նրանց գտնել: Պատվիրակ եկավ Մեծ Հայքի Տրդատ արքայի մոտ և ներկայացավ նրան Վաղարշապատ քաղաքում: Երբ հրովարտակը մատուցեց նրան, սա վերցրեց այն ուրախությամբ:

161. Արդ՝ նրանք գտնվում էին շենքերի հնձաններում, և երբ հունաց մեծ թագավորի հրովարտակը հասավ Մեծ Հայքի արքա Տրդատին, պակաս խռովություն չեղավ Հայոց աշխարհում, քանզի պահպանում էին պողոտաների և բոլոր գավառների ամեն անցքերը և տարբեր կողմեր էլնելով իրարանցման մեջ փնտրում էին: Իսկ մեկը, տեսնելով, պատմեց նրանց մասին:

162. Երբ նրանց մասին իրողությունը հայտնի դարձավ, ապա երկու օր վահանափակ շրջապատեցին նրանց՝ հետևակ զորքի մի լեգեոնի հանձնարարելով պահել նրանց այնտեղ, ուր գտնվում էին: Ապա երկու օր անց Հռիփսիմեի պարկեշտության ու չքնաղ գեղեցկության համբավը հռչակվելով՝ բազմամբոխ հրապարակներում տարածվեց, և ամեն մարդ մյուսին իր զարմանքն էր հայտնում:

178. Արդ՝ սպասավորները բռնի տարան սուրբ Հռիփսիմեին՝ մերթ քարձրացրած, մերթ քարջ տալով...:

208. Սրանից հետո մուտեցան ու պատառտեցին նրանց հանդերձները և պրկեցին նրանց՝ յուրաքանչյուրին չորս ցցի վրա... սրով կտրեցին նրանց գլուխները:

209. Արդ՝ ամենը, որ նրանց հետ միաժամանակ եկել էին հռոմեացիների երկրից, և բոլորը միասին հասել մեր Հայաստան աշխարհը, ավելի քան յոթանասուն հոգի

Էին: Իսկ որոնք սպանվեցին սուրբ տիկնանց՝ Գայանեի ու Հռիփսիմեի հետ,
նրանց հետ

մեկտեղ, որ հիշվեցին նահատակների թվում, ընդամենը երեսունյոթ մարդ էին:

210. Նահատակվեց սուրբ Հովհաննիս սրբերի դասով մեկտեղ Հոռի ամսի քսանվեցին երեսուներեք նահատակակից ընկերներով: Իսկ Հոռի ամսի քսանյոթին սուրբ Գայանեն իր երկու ընկերներով, որոնք նրա հետ մարտնչեցին, պսակներ ընդունեցին և առան հաղթության թագը:

211. Արդ՝ վեց օր խոր տխրության և անտանելի տրտմության մեջ էր թագավորը, Հովհաննիսի գեղեցկության նկատմամբ ունեցած տենչալի սիրո պատճառով: Այնուհետև, որսի ժամ որոշեց, բոլոր գորքերին հրամայեց հավաքել բերել որսի զենքերը, տագնապ գցել, որսի ցանցեր պատրաստել, թակարդներ լարել. կամենում էր որս անել Փառական Շեմակաց դաշտում:

1. Հովհաննիսյան կույսերի նահատակության ավանդությունը, ինչպես պարզված է, Ագաթանգեղոսի պատմության մեջ է մտցվել հետագայում:

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԸ ՏՐԴՍՏ III-Ի ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

212. Մինչդեռ կառքի վրա նստած թագավորը քաղաքից դուրս էր եկել, իսկույն նրա վրա տիրոջ պատուհասը հասավ, և պիղծ դևը խփելով թագավորին կառքից վայր տապալեց: Անմիջապես սկսեց մոլեգնել ու ինքն իրեն ուտել...:

214. Այն ժամանակ Աստծուց տեսիլ երևաց թագավորի քրոջը, որի անունն էր Խոսրովիդուխտ: Արդ՝ եկավ պատմեց մարդկանց իր տեսիլքը՝ ասելով. «Ինձ տեսիլք երևաց այս գիշեր. մի մարդ լույսի նմանությամբ եկավ պատմեց ինձ, թե ձեզ վրա հասած հարվածներից բժշկություն չի լինի, եթե [մարդ] չուղարկեք Արտաշատ քաղաքը՝ այնտեղից բերելու կապյալ Գրիգորին: Նա գալով կտրվորեցնի ձեզ ցավերից բուժվելու դեղը»:

215. Երբ մարդիկ լսեցին, սկսեցին ծիծաղել նրա խոսքերի վրա: Խոսեցին նրա հետ ու ասացին. «Ուրեմն դու էլ մոլեգնեցիր և դիվահար եղար: Ինչպե՞ս է, որ ահա տասնհինգ տարի նրան գցել են սուկալի Խորվիրապը, և դու ասում ես, թե կենդանի է: Որտե՞ղ

են նրա ոսկորները, նույն օրն իսկ, երբ նրան այնտեղ իջեցրին, օձերի հենց տեսքից նույն ժամին մեռած կլինի»:

216. Սակայն նույն տեսիլքը դարձյալ երևաց կնոջը հինգ անգամ և սպառնալիքով կրկնեց, որ եթե տեսիլքը շուտ–շուտ չպատմի, մեծամեծ տանջանքներ կկրի, և մարդկանց ու թագավորի հարվածները առավել ևս կսաստկանան մահվամբ ու պեւ–պեւ տանջանքներով: Այդ ժամանակ Խոսրովի դուխտը գնաց և մեծ երկյուղով ու զգուշությամբ պատմեց հրեշտակի խոսքերը:

217. Իսկ նրանք շուտափույթ այնտեղ ուղարկեցին մի ավագ նախարարի, որի անունն էր Օտա: Նա գնաց Արտաշատ քաղաքը՝ նրան վիրապի խոր բանտից հանելու: Երբ Օտան եկավ հասավ Արտաշատ քաղաքը, քաղաքացիք նրան ընդառաջ ելան գալու պատճառը հարցնելու: Ասաց նրանց, թե «կապյալ Գրիգորին տանելու համար եմ եկել»: Նրանք զարմացած առհասարակ ասացին. «Ո՞վ գիտե՞՞ ո՞րչ է, քանզի ահա շատ տարիներ են, որ նրան այնտեղ են զցել»: Իսկ նա պատմեց տեսիլքի դեպքերը և ամեն ինչ, որ եղել էր:

218. Եվ եկան բերեցին երկայն ու հաստ պարաններ ու իրար կապելով իջեցրին ներքև: Մեծ ձայնով աղաղակեց Օտա նախարարը ու ասաց. «Գրիգո՛ր, ուր որ ես, դո՛ւրս եկ, քանզի քո տեր Աստվածը, որին պաշտում էիր, հրամայեց հանել քեզ այդտեղից»: Սա անմիջապես ոտքի կանգնեց, իսկույն շարժեց պարանը ու ամուրք բռնեց:

219. Իսկ սրանք, իմանալով քաշեցին, վեր հանեցին նրան և տեսան, որ նրա մարմինը թխացել էր, ածուխի նման սևացել: Իսկույն հանդերձներ մատուցելով հազցրին նրան և խնդությամբ Արտաշատ քաղաքից առան գնացին Վաղարշապատ քաղաքը: Այն ժամանակ սարսափելի տագնապալի ցավերից թագավորը դևի կողմից տարվելով ելավ խոզերի երամից ու գնաց նրան ընդառաջ մերկ, խայտառակ [վիճակում]: Իսկ նախարարները քաղաքից դուրս նրանց էին սպասում:

220. Երբ հեռվից տեսան նրանց Գրիգորին Օտայի հետ մեկտեղ և այլ բազմաթիվ մարդկանց, որոնք նրանց հետ գալիս էին Արտաշատ քաղաքից, ընդառաջ շարժվելով, մոլեգնելով և իրենց ուտելով դիվահարում էին ու փրփրում նրա առջև:

221. Իսկ նա անմիջապես ծունկի գալով աղոթեց, և նրանք իս-

կույն զգաստացան: Ապա հրամայեց հանդերձներ գցել նրանց վրա, որ ծածկեն իրենց ամոթը: Թագավորն ու նախարարները մոտենալով բռնել էին սուրբ Գրիգորի ոտքերից ու ասում էին. «Խնդրում ենք քեզանից՝ ներիր մեր հանցանքները, որ մենք քո նկատմամբ գործել ենք»:

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ
ԿՐՈՆ ՀՈՉԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

778. Ապա թագավորը իսկույն տիրաբար հրաման տվեց, ամենքի հավանությամբ, գործը երանելի Գրիգորի ձեռքը հանձնելու, որպեսզի նախկին հայրենի, հնամենի և նախնիների ու իր կողմից Աստված անվանված չաստվածները անհիշատակ դարձնի, մեջտեղից ջնջի: Ապա ինքն իսկ թագավորը, ամբողջ գորքով հանդերձ, Վաղարշապատ քաղաքից շարժվեց գնաց Արտաշատ քաղաքը, ավերելու այնտեղ Անահիտ դիցուհու բազիլը¹ և այն, որ Երազամույն կոչված տեղերում էր գտնվում: Նախ ճանապարհին հանդիպեցին քրմական գիտության դպիր, Որմիգդի գրչի Դիվան կոչված, երագացույց, երագահան պաշտամունքի Տիր աստծու ճարտարության ուսման մեհյանը և ամենից առաջ սկսեցին այն քանդել, այրել, ավերել:

782. Եվ [Գրիգորը] առհասարակ ամենքի համար աստվածապաշտության խոսքը սերմանեց և բոլորին Տիրոջ ճանապարհի վրա կանգնեցրեց արարչի պատվիրաններին տեղյակ դարձնելով: Հայաստանի բոլոր քաղաքներում, գյուղերում, ավաններում ու ագարակներում ցույց տվեց եկեղեցու տեղերը:

784. Ապա հանձնելով նրանց Աստծու ամենապահ շնորհներին, ինքն առավ թագավորին, շարժվեց գնաց, որպեսզի Հայաստան աշխարհի բոլոր սահմանների վրա, ուրիշ կողմերում ևս կենաց խոսքը սերմանեն: Գնաց հասավ Դարանաղյաց գավառը, որպեսզի այնտեղ ևս կործանեն սուտ աստվածների բազիլը, որը Թորդան գյուղում էր, սպիտակափառ Բարշամինա անվանված աստծու մեհյանը: Նախ այն կործանեցին ու նրա արձանը փշրեցին

444

և բոլոր գանձերը, ոսկին ու արծաթը ավարի մատնեցին ու աղքատներին բաշխեցին: Եվ գյուղը բոլոր դաստակերտներով հանդերձ ու սահմաններով՝ եկեղեցուն նվիրեցին և ամենափրկիչ նշանի օրինակը այնտեղ ևս կանգնեցրին:

785. ... Երբ նրանց ևս հաստատեց, գնաց հասավ Անի անվանված ամուր վայրը՝
Հայոց արքաների գերեզմանների թագավորաբնակ կայանը: Այնտեղ կործանեցին
բազիլը Ջևա-Արամազդ աստծու, որը բոլոր աստվածների հայրն էր անվանված:
Այնտեղ ևս տերունական [խաչի] նշանը կանգնեցրին, և ավանը իր ամրո-
թյուններով հանդերձ եկեղեցուն ի ծառայություն նվիրեցին:

786. Դարձի եկած զորքերով այնտեղ հասածները, սուրբ Գրիգորը թագավորով
հանդերձ, փշրեցին Անահիտ դիցուհու ոսկի ար-

ձանը, ամբողջ վայրը քանդեցին, փչացրին, ոսկին ու արծաթը ավարի տվին:

Այնտեղից Գայլ գետի վրայով այն կողմ անցան ու քանդեցին Արամագոյի դստեր՝ Նանեի մեհյանը Թիլ ավանում: Երկու մեհյանների գանձերը ավարելով՝ Աստծու սուրբ եկեղեցու ծառայությանը նվեր թողեցին տեղերով հանդերձ:

790. Եկավ հասավ Արամագոյի որդի կոչված Միհրի մեհյանը, այն գյուղում, որը Բագայառիճ են կոչում պարթևներեն, և այն ի հիմանց բրելով քանդեցին, կուտակված գանձերը ավարի մտանեցին ու աղքատներին բաժանեցին և այդ տեղերը եկեղեցուն նվիրեցին, իսկ երկրի բնակիչներին ճշմարիտ գիտության մեջ հաստատեցին...:

795. Այնժամ թագավորը շուտափույթ և երկյուղածությամբ մեծ խնդությամբ հոգավով հավաքեց երկրների գլխավոր նախարարներին ու կուսակալներին: Առաջինը՝ Անգեղտան իշխանը, երկրորդը՝ Աղձնյաց իշխանը, որը մեծ բղէշխն է, երրորդը՝ մարդպետության իշխանը, չորրորդը՝ ասպետական իշխանության թագադիր իշխանը, հինգերորդը՝ սպարապետության իշխանը, Հայոց աշխարհի գորավարը, վեցերորդը՝ Կորդվաց երկրի իշխանը, յոթերորդը՝ Ծովաց երկրի իշխանը, ութերորդը՝ Գուգարաց երկրի իշխանը, որն անվանվում էր մյուս բխեշխ, իններորդը՝ Ռշտունյաց երկրի իշխանը, տասներորդը՝ Մոկաց երկրի իշխանը, տասնմեկերորդը՝ Սյունյաց երկրի իշխանը, տասներկուերորդը՝ Ծավդեից երկրի իշխանը, տասներեքերորդը՝ Ուտիացոց երկրի իշխանը, տասնչորսերորդը՝ Զարավանդ և Հեր գավառի շահապ իշխանը, տասնհինգերորդը՝ մաղխագության տան իշխանը, տասնվեցերորդը Արծրունյաց իշխանը:

796. Մրանք են Հայաստան աշխարհի, Թորգոմի տան ընտիր իշխանները, կուսակալները, կողմնակալները, հագարապետները, բյուրավորները, որոնց հավաքեց Տրդատ թագավորը և ուղարկեց Կապուտկացոց կողմերը, Կեսարիա քաղաքը, որը հայերեն Մաժաք են կոչում, որպեսզի տանելով Գրիգորին, իրենց երկրի քահանայապետ դարձնեն, ու պատրաստվեցին ճանապարհ ընկնելու²:

809. Երբ եկավ հասավ Հայաստանի սահմանները, Գրիգորը լսեց, թե Վահեվանյան մեհյանը մնացել է Տարոնի երկրում՝ մեծագանձ մեհյանը լի ոսկով ու արծաթով և մեծամեծ թագավորների ձնած բազում նվերներով:

Պաշտամունքի ութերորդ հոչակա-

վոր [վայրն] էր Վիշապաքաղն Վահագնի անվամբ, Մեծ Հայքի թագավորների գոհերի տեղը, Քարքե լեռան լանջին, Եփրատ գետի վրա, Տավրոս մեծ լեռան դիմացը, որը և պաշտամունքի վայրերի հաճախաշատ լինելու պատճառով անվանված էր Աշտիշատ: Քանզի այնժամ դեռևս շեն էին նրանում երեք բազիլիկները, առաջինը՝ Վահեվանյան մեհյանը, երկրորդը՝ Ոսկեմայր Ոսկեծին աստվածուհու, և բազիլը այս անվամբ էլ կոչված էր Ոսկեհատ Ոսկեմայր դիցուհու, երրորդը՝ Աստղիկ դիցուհու մեհյանը, Մենյակ Վահագնի կոչված, որը հունական ձևով Ափրոդիտես է: Արդ՝ այնտեղ դիմեց սուրբ Գրիգորը, որպեսզի այն ևս քանդի, քանզի տակավին տզես մարդիկ շփոթությամբ գոհ էին մատուցում այս մնացած բազիլիկներին:

837. Ուր և երանելի Գրիգորը իր ուսուցչությունը ի գործ դրեց և հավաքվածներին ընդունելի դարձնելու համար քաղցրացրեց ու ծովացրեց վարդապետության խորությունը, լիքը լցրեց ամեն հոգևոր բարություններով: Դրանից հետո նա շրջեց, վերահասու եղավ Հայաստան աշխարհի բոլոր կողմերին՝ շինելով եկեղեցիներ բոլոր նահանգներում, գավառներում, կողմերում, քաղաքներում, ավաններում, շեններում, գյուղերում ու ագարակներում: Այդպես էլ թագավորը իր ամբողջ իշխանության մեջ առհասարակ նշանակեց չորսական ծխի հողաբաժին բոլոր ագարակ տեղերում, իսկ ավաններում՝ յոթական ծխի հողաբաժին ի ծառայություն սպասավորության քահանայության, [որպես] նվեր պտղի՝ Տիրոջը մատուցեց:

839. Նույնպես [Գրիգորը] համոզեց թագավորին, որպեսզի զանազան գավառներից, կողմերից, այլևայլ տեղերից մանկանց բազմություն հավաքեն ուսուցանելու նպատակով...:

840. Տրդատ թագավորը Հայոց երկրի տարբեր կողմերին հրաման տվեց՝ իր իշխանության նահանգներից, գավառներից, ուսման համար մատաղ մանուկների բազմություն բերել և նրանց վրա հմուտ ուսուցիչներ կարգել: Առավելապես քրմերի պղծագործ ցեղին և նրանց մանուկներին այնտեղ հավաքել, հարմար տեղերում դաս–դաս խմբել և ապրուստի թոշակ նշանակել: Նրանց երկու մասի բաժանեցին, ոմանց տվեցին ասորի դպրության և ոմանց՝ հելլենականին³:

842. Այսպես Հայոց ամբողջ երկրում, ծայրից ծայր, ջանաց, սփռեց, տարածեց քարոզության ու ավետարանության գործը՝ Մա–

տաղացիների քաղաքից մինչև Խաղտյաց երկիրը, Կդարջքի մոտ, ընդհուպ մինչև Մասքութների սահմանները, մինչև Ալանաց դռները, Կասպից սահմանները և Հայոց թագավորության Փայտակարան քաղաքը: Ամիդ քաղաքից մինչև Մծբին քաղաքը, անցնելով Ասորիքի սահմանները, Նոր Շիրական երկիրը, Կորդուք գավառը մինչև Մարաց ամուր աշխարհը, մինչև Մահքը–Տան իշխանի երկիրը և Ատրպատական՝ սփռում, տարածում էր իր ավետարանական քարոզը:

845. Եվ դարձյալ շեն ու անշեն տեղերում հաստատեց դաշտաբնակ, շենաբնակ, լեռնական, անձավաբնակ, արգելաբնակ վանականների բազում ու անհամար խմբեր: Քրմերի որդիներից ոմանց առավ աշակերտ, ձեռնասուն դարձրեց, ջանում էր ուսում տալ նրանց հոգևոր խնամքով ու երկյուղով դաստիարակել: Ով որ եպիսկոպոսության աստիճանին արժանի էր, նրան ձեռնադրում էր: Նրանցից առաջինի անունը Ադրիանոս էր, որը հետո Եփրատ գետի կողմերում եպիսկոպոս եղավ, երկրորդինը՝ Եվտաղիոս, որը Բասեն գավառի կողմերում հոգևոր հովիվ կարգվեց, երրորդինը՝ Բասոս, չարբորդինը՝ Մովսես, հինգերորդինը՝ Եվսեբեոս, վեցերորդինը՝ Հովհաննես, յոթերորդինը՝ Ագապես, ութերորդինը՝ Արտիթես, իններորդինը՝ Արսուկես, տասներորդինը՝ Անտիոքես, տասնմեկերորդինը՝ Տիրիկես, տասներկուերորդինը՝ Կիրակոս: Մրանք էին, որ առանձնացվեցին քրմերի որդիներից՝ տարբեր կողմերի եպիսկոպոսներ լինելու, քարոզություն տարածելու համար: Մյուսների անունները, եթե որևէ մեկը կամենա, չի կարող թվել:

1. Անահիտ աստվածուհու, ինչպես և հին հայկական հեթանոսական մյուս աստվածների մասին, արժեքավոր ուսումնասիրություն է հանդիսանում Ղ. Ալիշանի «Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք Հայոց» աշխատությունը (Վենետիկ, 1895):

2. Գրիգոր Լուսավորչի ձեռնադրությունը Կեսարիայում կարող էր տեղի ունեցած լինել 313 թ., Միլանի եղիկոսի հրապարակումից հետո միայն. Ագաթանգեղոսի մոտ շփոթություն գոյություն ունի:

3. Հայաստանում նոր կրոնի քարոզիչները հույներն էին և ասորիները, քրիստոնեական գրականությունը այդ լեզուներով էր, ուստի, բնական է, որ նոր կրոնի հետ ծանոթանալու համար այդ լեզուներն իմացող հայ թարգմանիչներ էին հարկավոր, այդ նկատի ունենալով է, որ բացվում են դպրոցներ հունարեն և ասորերեն լեզուներով:

ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆԵՐԻ ԵՎ ՀԵԹԱՆՈՄՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑՈՂ ԿՈՒՎՆԵՐԸ
ԸՍՏ ՁԵՆՈՒԲ ԳԼԱԿԻ

Ձենոբ Գլակը, ըստ իր տեղեկության, IV դարի գործիչ է, եղել է ասորի այն եկեղեցականներից, որոնց Գրիգոր Լուսավորիչը Ասորիքից հրավիրել էր Հայաստան քրիստոնեության տարածմանը նպաստելու համար: Անձամբ մասնակցել է հեթանոսների դեմ մղված պատերազմներին՝ գտնվելով Լուսավորչի ռազմական արշավախմբում: Պատերազմը վերջանալուց հետո նշանակվել է Տարոնի Գլակի վանքի վանահայր և Լուսավորչի հանձնարարությամբ ձեռնամուխ է եղել գրելու Տարոնում տեղի ունեցած պատերազմների պատմությունը: Ձենոբի այդ երկը կցված է VII դարի պատմիչ Հովհան Մամիկոնյանի «Պատմություն Տարոնյ» աշխատությանը: Հովհան Մամիկոնյանի «Պատմություն Տարոնյ» երկը, Ձենոբ Գլակի բնագրի հետ միասին, հրատարակվել է մի քանի անգամ: Օգտագործված է 1941 թվականի հրատարակությունը, որը լույս է տեսել «Յովհան Մամիկոնեան, Պատմություն Տարոնյ» վերնագրով: Ստորև բերված հաստատվածները աշխարհաբար է թարգմանել Ա. Գ. Աբրահամյանը:

ՀՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ

ՏԱՐՈՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, էջ 78—95

Եվ մենք (պատմիչը նկատի ունի Գրիգոր Լուսավորչի արշավախումբը, որի մեջ եղել է և ինքը — Ա. Ա.) գուրս գալով այնտեղից (այսինքն՝ Թորդանից — Ա. Ա.), ուզեցինք անցնել Կարին և Հարք: Սակայն իշխաններից ոմանք տեղեկացրին սուրբ Գրիգորին, թե Տարոնի գավառում երկու մեհյան է մնացել, ուր դեռևս գոհ են մատուցում կուռքերին: Ուստի նա դարձավ այդ կողմը՝ այն ևս կործանելու նպատակով: Եկավ Պալունյաց երկրի Գիսանե ավանը և Կուսո գյուղաքաղաքը:

Եվ քրմերից նրանք, որոնք այստեղ էին գտնվում, անմիտ մարդկանցից իմացան, որ վաղը կործանելու են Գիսանե և Դեմետրե մեծ աստվածների մեհյանները, զիջերով գաղտնի գնացին կուռքերի վայրը և գանձերը լցրին գետնափոր տան մեջ: Եվ նրանք տեղեկացրին Աշտիշատի քրմերին, թե՛ «Հավաքեցեք բոլոր պա-

տերազմող մարդկանց և փութապես վաղը հասեք մեզ մոտ, որովհետև Գիսանեն պատերազմի է դուրս գալու ուրացող իշխանների դեմ»: Միաժամանակ (նրանք) Կուառում գտնվող գորքը դարանամուտ թաքցրին այգիների ցանկապատների մոտ, իսկ մի մասն էլ անտառում: Գլխավոր քուրմը, որի անունը Արձան էր, և նրա որդին՝ Դեմետրը, վերցնելով Կուառի տանից չորս հարյուր մարդ, բարձրացան այն լեռը, որը գտնվում է Կուառի դիմաց: Եվ մնացին այնտեղ, սպասելով՝ մինչև որ այլ վայրերից նրանց օգնություն հասնի:

Հայոց գորքը հաջորդ օրը անցնում էր լեռան ստորոտով իր սովորական գորարշավի երթով: Սուրբ Գրիգորը, իր հետ վերցրած Արծրունյաց, Անձևացյաց, Անգեղտան իշխաններին ու փոքր թվով մի գորամաս՝ շուրջ երեք հարյուր հոգի, երկրորդ ժամին բարձրացավ բլուրը, ուր թաքնված էր Արձանը: Նրանք գնում էին անհոգ, բնավ կասկած չունենալով: Եվ երբ մոտեցան բլրի բարձունքին, Արձանն ու Դեմետրը առաջ գալով հնչեցրին պատերազմի փողը և հանդգնաբար հարձակվեցին նրանց վրա: Իշխաններն այդ տեսնելով, սաստիկ ընդոստացան, որովհետև երկվարները լսելով փողի ձայնը, սկսեցին վրնջալ և իրար անցնել: Իսկ Անգեղտան իշխանը ձայն տալով ասաց. «Սյունյաց իշխան, առա՛ջ անցիր և տես, գուցե գորքը հյուսիսային իշխանինն է»: Իսկ նա (հետախուզության) գնալով, չկարողացավ պարզել, թե ովքեր են ու ետ դառնալով, ասաց. «Գրիգորին իր ընկերների հետ փախցրու ապահով մի վայր, գուցե բռնեն նրան և մենք ամաչենք թագավորի առաջ: Իսկ դու մեկն ու մեկին ուղարկիր մեր գորքերի ետևից, որ նրանք ետ դառնան, քանի որ պատերազմող հակառակորդի մոտ մեծաթիվ և բազում փողփողող դրոշակներ են երևում:

Անգեղտան իշխանը սուրբ Գրիգորին տալիս է Մոկաց իշխանին և ասում. «Շտապ հասցրու Ողկան ամրոցը, մինչև տեսնենք թե ինչ է լինելու»: Եվ ինքը երեք հոգի ուղարկեց գորքերին իմաց տալու:

Մոկաց իշխանը, վերցնելով Գրիգորին, իջնում է լեռից՝ կամենալով գնալ Կուառ: Իսկ տեղի մարդիկ կամեցան նրա ճանապարհը կտրել: Սուրբ Գրիգորը նկատելով, որ տեղում մեծ վտանգ կա, մասունքը թաքցրեց մի աղբյուրի մոտ՝ ձորի այն կողմը, գյուղի դիմաց և նշան արեց: Եվ Տերը ծածկեց այդ տեղը, և ոչ ոք չկարո-

դացավ տեսնել, մինչև որ սուրբ Գրիգորը վերադարձավ իր տեղը: Գյուղի մարդիկ հետապնդեցին մեզ: Եվ մենք, ամեն մեկս նստելով մեր ձիերը, փախստական գնացինք Ողկան ամրոցը և նրանցից առաջ մտանք ներս: Մեզ ընդառաջ եկան տեղի մարդիկ և ներս տարան: Իսկ գյուղի մարդիկ եկան անցան այն կողմը և պաշարեցին ամրոցը: Մենք վախենալով, զիջեցրով մեկին ուղարկեցինք Անգեղտան իշխանի մոտ և գրությունով հայտնեցինք նրան եղելությունը: Մաչոբս հազար ընտիր սուսերամարտիկներ ուղարկեց, որոնք հաջորդ օրը եկան անցան գետի այս կողմը: Եվ երեք օրվա ընթացքում նրանք վերցրին քաղաքները, կործանեցին բնակավայրերը և տեղի մարդկանց բերին անցկացրին Մեղտի:

Իսկ իշխանները, երբ բարձրացան բլրի վրա և տեսան Արձանին, որ միայն չորս հարյուր մարդ ուներ, անմիջապես հարձակվեցին քաջ իշխանների վրա և փախուստի մասնեցին գորքը: Իսկ Հայոց մյուս զորամասերը, երբ լսեցին բոթի ձայնը, բոլորն էլ հասան լեռը: Իսկ Արձանն առաջ գալով, սկսեց նախատել Հայոց իշխաններին՝ ասելով. «Առա՛ջ եկեք, ո՛վ հավատը կորցնողներ, հայրենի աստվածներին ուրացողներ և բարեկառ Գիսանեի թշնամիներ, չգիտե՞ք, որ այսօր մեծն Գիսանեն կռվի է դուրս գալու ձեր դեմ, մատնելու է ձեզ մեր ձեռքը և հարկանելու է ձեզ կուրությանը ու մահվանը»: Իսկ Արծրունյաց իշխանը պատասխանելով ասում է. Ո՛վ դու, որ խրոխտանում ես մեզ վրա, եթե աստվածների համար ես մարտնչում՝ սուտ ես, իսկ եթե երկրի՝ բոլորովին անմիտ, քանի որ այստեղ են Անգեղտան իշխանը, Սյունյաց տան իշխանը և այլ պատվավոր մարդիկ, որոնց դու իսկ ճանաչում ես»: Իսկ Դեմետրը՝ Արձանի որդին, ասում է. «Լսեցե՛ք մեզ, Հայոց իշխաններ, այս քառասուն տարի է, որ ծառայում ենք մեծ աստվածներին և հայտնի է նրանց զորությունը, զիտեք որ մեռյալների պաշտոնյաների թշնամիների հետ իրենք են մարտնչում: Այժմ կռվով մենք ձեզ չենք կարող դիմադրել, որովհետև մեր դեմ Հայոց թագավորի տունն է, իսկ դուք Հայոց արքայի իշխաններն եք: Սակայն թող այս հայտնի չինի ձեզ, որ թեև հաղթել չենք կարող, սակայն լավ է մեզ մահանալ մեր աստվածների համար, քան տեսնել նրանց ձեր կողմից ապականված: Դրա համար ատեցի կյանքս և սիրեցի մահը: Իսկ դո՛ւ, որ Անգեղտան իշխանն ես, առաջ անցիր, մենամարտենք ես և դու»:

Այն ժամանակ Արձանն ու Անգեղտան իշխանն առաջ գալով սկսեցին հարձակվել իրար վրա: Արձանն աճապարեց, տեղով հարվածեց նրա ազդրին՝ կամենալով վայր ձգել նրան: Իսկ իշխանը դառնալով դեպի նա ասաց. «Իմացի՛ր, ո՛վ Արձան, որ այսօր դու պիտի արձանանաւս այս տեղում»: Եվ վեր բարձրացնելով իր ձեռքը, հարվածեց սրով թիկունքի աջ կողմից և կտրեց պարանոցը: Եվ նա գետին ընկնելով թավալվում էր: Եվ հավաքեցին քարի կտորներ նրա վրա: Եվ նա թաղվեց նույն տեղում, որի համար և Արձան են անվանում այդ տեղը:

Եվ մինչ այս տեղի էր ունենում այսպես, փութանակի Վիշապ քաղաքից եկավ հասավ քրմերի գորքը: Եկան նաև Պարախուի և Մեղտիի մարդիկ և բոլորը հասան ու հավաքվեցին նրանց մոտ: Ուրիշներ ևս եկան Հաշտենից և հասան այնտեղ: Բոլորը միասին, ինչպես հետո նրանք ասում էին, հինգ հազար չորս հարյուր հիսուն մարդ էր:

Եվ երբ հասան լեռան գլուխը, ձայնը գուժեց երկուսի գնդերում: Եվ քրմերի դասը համախմբված հարձակվեց Հայոց զորքերի վրա և փախուստի մատնեց նրանց՝ քշելով նրանց լեռան վրայից դեպի գյուղի կողմը: Իսկ գյուղի մարդիկ, որոնք դարանամուտ էին մեր եկած զորքերին, աքցանի մեջ առան Հայոց զորքը և սկսեցին կոտորել: Իսկ Անգեղտան իշխանը, ճեղքելով քրմերի շրջապատը, անցավ ետևի կողմ՝ նպատակ ունենալով վերցնել բոլորը, որովհետև տեղի հետևակ մարդիկ, որոնք գտնվում էին բլուրի զառիվայր մասում, քարերով մեծ վնասներ էին հասցնում ձիերին:

Դեմտորը երբ տեսավ, որ Անգեղտան իշխանը բլուր բարձրացավ, թողնելով զորքը՝ ուշադիր հետևեց նրան: Զորքը ևս ձիախաղաց այնտեղ հասավ: Եվ երբ բարձրացան բլուրը, ճակատեցին դարձյալ իրար դեմ: Եվ մեր իշխաններն իրենց զորքի հետ էին, քանի որ բոլորը չէին հավաքվել. չորս հազար հոգի դեռ գտնվում էին Մեղտիում, ուր պահում էին գերիներին, երեք հազար հոգի էլ անցել էին Բասեն և Հարք, իսկ մյուսները դեռ դաշտում ցրված զորաշարժի մեջ էին: Եվ երբ իրար դեմ ճակատեցին և կամենում էին խառնվել, վրա հասավ երեկոն: Եվ նրանք այդ վայրից իջնելով, դադար առան մինչև առավոտ: Եվ երբ լուսացավ, հասավ Հայոց զորքը: Եկան նաև ուրիշներ Տիգրանակերտ քաղաքից՝ մոտ յոթ հարյուր հոգի՝ օգնելու քրմերին: Երբ եկան, ու բազմացան երկու

կողմերի գորաբանակները՝ քրմերի գորքի թիվն էր վեց հազար ինը հարյուր քառասունվեց հոգի¹, իսկ Հայոց իշխանների գորքը՝ ութ հազար ութսուն:

Ապա հնչեցրին պատերազմական փողը և հարձակվեցին իրար վրա: Սկզբում Հայոց գորքերը հաղթեցին քրմերին: Սակայն Հաշտենից իշխանը, որ Հայոց իշխանների հետ էր, բաժանվելով նրանցից, յոթ հարյուր հոգով անցավ քրմերի կողմը և սկսեց կռվել Հայոց իշխանների դեմ: Հայոց իշխանները տեսնելով այդ, սկսեցին հուսահատվել, քանի որ նա հաղթող, կորովի և ռազմական գործում առաջադեմ այնպիսի մեկն էր, որ Հայոց բոլոր իշխանները դողում էին նրանից: Եվ նա սկսեց անխնա կոտորել: Այդ ժամանակ ամբողջ գորքը աղաղակ բարձրացրեց Սյունյաց իշխանի առջև, իսկ սա, դիմելով Հաշտենից իշխանին, ասաց. «Ա՛յ գայլի ձագ, հիշեցիր քո հոր բարքը և նորից գեշակերությա՞ն դարձար»: Իսկ նա ասաց, «Ա՛յ արծվի ձագ, որ թևերովդ ես պարծենում, եթե ընկնես թակարդիս լարի մեջ, ես ցույց կտամ քեզ իմ գորությունը»: Իսկ Սյունյաց իշխանը, չհանդուրժելով այդ անարգանքը, հարձակվեց նրա վրա, հարվածեց մուրճով նրա սաղավարտին: Եվ առանձնացնելով նրան գորքից, փախուստի մատնեց լեռան արևելյան կողմը, ապա հասնելով նրան Իննակնյան վայրում, վար ձգեց ձիուց և, իջնելով, կտրեց նրա գլուխը, իսկ մարմինը գահավեժ անելով ասաց. «Կտեսնեն քեզ անգղները և կլիմանան, որ արծիվն է խփել նապաստակին»: Եվ ինքը ետ դարձավ: Դրա համար էլ մինչև այսօր Արծվիք են անվանում այս տեղերին:

Իսկ Արծրունյաց իշխանը, հետապնդելով Աշտիշատի քրմապետին, որի անունն էր Մեստակես, փախցրեց նրան մինչև անտառի ծայրը՝ տեսանելի մի վայր: Եվ երբ հասավ նրան, Մեստակեսը հարձակվեց և խոցեց նրա ազդրը, իսկ նա սուսկալի գայրացած աճապարեց կտրել նրա գլուխը և պարանոցից վայր ձգեց, իսկ դիակը ցած գլորեց: Եվ այդ պատճառով տեղի անունը Մեստակես են անվանում:

Իսկ Արջոց իշխանը փախչելով թաքնվեց այդ նույն վայրում: Այդ տեսնելով, Արծրունյաց իշխանը չտեսնելու տվեց և, գալով մոտենալով նրան, հանկարծակի հարձակվեց նրա վրա: Իսկ նա փախավ անտառ, ուր փայտի կտորը մխրձվեց նրա սիրտը և դրանից

էլ մահացավ: Իսկ նա (Արծրունյաց իշխանը), վերցնելով ձիերը, ետ վերադարձավ: Եվ այդ տեղերը կոչեցին Արջոց ձոր:

Եվ երբ նա վերադարձավ այդ տեղերից, եկավ հենց այն ժամանակ, երբ Դեմետրը և Անգեղոսան իշխանը մարտնչում էին իրար հետ: Եվ նա, հարձակվելով Դեմետրի վրա, խոցեց նրա աջ ուսը և վար գլորեց, ապա կտրեց նրա գլուխը և ձգեց իր մախաղի (պարկի) մեջ: Հետո դառնալով քրմերի գորթերին, սկսեց անխնայ կոտորել նրանց, դիպաթավալ արեց հազար երեսուն հոգու: Նույն պատերազմում Դեմետրը սակայն սպանեց Մոկաց իշխանի որդուն, որը և մեծ սուգ պատճառեց իշխաններին:

Երբ պատերազմում մահացավ Դեմետրը, Սյունյաց իշխանը հնչեցրեց պատերազմական փողը խաղաղության համար: Եվ դադարեցին երկու կողմերն իրար կոտորելուց: Այդ ժամանակ, տեղի մարդիկ, որոնք քրմեր էին, աղաչեցին իրենց իշխաններին խաղաղություն հաստատելու համար, որ կարողանան թաղել իրենց սպանվածներին: Եվ թույլատրվեց: Երկու կողմերը, հավաքելով իրենց սպանվածներին, գերեզման փորեցին և թաղեցին: Ու նրանց վրա արձան կանգնեցրին, գրելով այսպես,

«Այս առաջին պատերազմն էր: Գլխավոր քրմապետ Արձանն այստեղ է թաղված: Նրա հետ միասին թաղված են հազար երեսունութ հոգի: Այս պատերազմը տեղի ունեցավ հանուն Գիսանեի, Գիսանեի կուռքերի և Քրիստոսի»:

1. Հայ հեթանոսական վերջին քրմերը, ինչպես երևում է Ջենոբ Գլակի տեղեկությունից, մեծ քանակությամբ հետևորդներ են ունեցել և ճակատ առ ճակատ կռվել են Տրդատի և Գրիգոր Լուսավորչի գլխավորած պետական զորաբանակի դեմ:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԵԹԱՆՈՍ ՀՌՈՍԻ ՄԻՋԵՎ ԸՍՏ ԵՎՍԵՖԵՈՍ ԿԵՍԱՐԱՑՈՒ

Եվսերեոս Կեսարացին (IV դ.) վաղ քրիստոնեական եկեղեցական աչքի ընկնող գործիչներից է, գրել է «Եկեղեցական պատմություն» վերնագրով աշխատություն, որը հայերեն է թարգմանվել հինգերորդ դարում: Հրատարակվել է 1875 թ Վենետիկում՝

«Պատմություն եկեղեցույ» խորագրով: Քրեստոմատիայում բերված հատվածը տրվում է ըստ այս հրատարակության (թարգմանությունը՝ Ա. Գ. Աբրահամյանի):

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գիրք IX

Գլ. 8. Բռնակալ Մաքսիմիանոս Դայան՝ պատերազմ հայտարարեց արմեններին, այն մարդկանց, որոնք ի սկզբանե բարեկամ և նիզակակից էին հռոմեացիներին: Եվ որովհետև նրանք քրիստոնյա էին և ջերմեռանդ պաշտում էին աստծուն, ուստի աստվածատյացը ջանաց նրանց բռնությամբ ստիպել, որ դառնան կուռքերի և դևերի պաշտամունքին: Դրանով նա բարեկամին ատելի դարձրեց, դաշնակցին՝ թշնամի... Արդ՝ նա հենց ինքն իր բանակի հետ, արմենների դեմ պատերազմելիս, ջախջախվեց՝

1. Հռոմեական կայսր Մաքսիմիանոս Դայան գահակալել է 305—313 թվականներին:
2. Եվսեբեոս Կեսարացու այս տեղեկությունից հետևում է, որ քրիստոնեությունը Հայաստանում պաշտոնապես ավելի վաղ է ընդունվել, քան Հռոմում:

ՄԻՋՏԵՆՈՂԱԼԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՍՐՈՒՄԸ ԽՈՍՐՈՎ III-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ
ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ԸՍՏ ՓԱՎՍՏՈՄԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դպր. III, գլ. Գ. Սրանից հետո թագավորեց Խոսրով Կոտակը՝¹ (Մեծ) Խասրովի թոռը, քաջ և հզոր Տրդատ թագավորի որդին: Սրա օրոք հայրական աթոռը նստեց և իր հոր ու եղբոր փոխարեն քահանայապետեց Վրթանեսը՝ Գրիգորի ավագ որդին: Սրանց տարիներում աճեցին ու բազմացան խաղաղությունը և շենությունը, մարդաշատությունը և առողջությունը, պտղաբերությունը, առատությունը և գործի հաջողությունը, աստվածային մեծ պաշտամունքը և աստվածահաճո բարի վարքը: Սուրբ Վրթանեսը իր հոր և եղբոր նման նրանց լուսավորում էր ու առաջնորդում: Այն դարում ծաղկած էին իրավունքն ու արդարությունը:

III, գլ. Դ. Այն ժամանակները մեծ խռովություն ծագեց Հայոց աշխարհում, որովհետև երկու մեծ նախարարներ ու իշխաններ, գավառների ու աշխարհների տերեր, իրար հետ թշնամացան, մեծ ռիսկալությամբ կռիվ բորբոքեցին և միմյանց հետ պատերազմում էին առանց իրավունքի ու պղտորում էին Հայոց մեծ աշխարհը, մեկը Մանավազյան տոհմի իշխանն էր, իսկ մյուսը՝ Որդունյաց տոհմի նահապետը: Սրանք մեծ պատերազմով կռվեցին, և շատ մարդիկ կոտորվեցին ու ոչնչացան: Ապա Խոսրով թագավորը և Վրթանես մեծ եպիսկոպոսապետը Աղբիանոս պատվական մեծ եպիսկոպոսին ուղարկեցին նրանց մոտ, որպեսզի հորդորելով հաշտեցնի և խաղաղություն հաստատի: Եվ երանելի Աղբիանոսը գնաց նրանց մոտ, որ համոզի, իրար հետ հաշտեցնի: (Բայց)

նրան անարգեցին, նրա բարեխոսությունը չլսեցին, ուղարկողներին արհամարհեցին, եպիսկոպոսին մեծ անարգանքով ետ դարձրին և արքունական տունն առան ու ավերեցին, և խիստ զայրացած, հապճեպ կերպով պատերազմում էին միմյանց դեմ: Ապա թագավորը, սաստիկ զայրանալով, նրանց վրա ուղարկեց Արտավազդի որդի Վաչեին՝ Մամիկոնյան տոհմի նավապետին, Հայոց սպարապետության տոհմից, իր զորքերի մեծ զորավարին՝ այդ երկու տոհմը ոչնչացնելու, վերացնելու: Ապա Վաչե զորավարը գնաց նրանց վրա. երկու տոհմն էլ ջարդեց, ոչնչացրեց, երկու տոհմերից էլ ոչ մի արու զավակ չթողեց, ինքը վերադարձավ Հայոց Խոսրով թագավորի և Վրթանես քահանայապետի մոտ: Եվ (թագավորը) Ադրիանոս եպիսկոպոսին տվեց հօգուտ եղեկեցու Մանավազյանների ավանը ու նրանց նահապետի բուն աթոռանիստ գյուղը, (այսինքն) Մանավազակերտը յուր բոլոր սահմաններով և նրա շուրջն եղած գավառակով՝ Եփրատ գետի կողմերում: Իսկ Որդունիների Որդորու անունով բուն գյուղը, յուր բոլոր սահմաններով, որ գտնվում է Բասանի երկրում, տվին Բասանի եպիսկոպոսին, որ Որդորու գյուղից էր:

1. Խոսրով Կոտակը Տրդատի որդին է, նրան հաջորդողը, գահակալել է 330— 355 թվականներին:

ՓԱՎՍՏՈՍԸ ՄԱՍՔՈՒԹՆԵՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դպր. III, գլ Է. Այն Ժամանակ Մասքութների¹ Սանեսան թագավորը, սաստիկ բարկանալով թշնացամավ իր ազգակից Հայոց Խոսրով թագավորի հետ և հավաքեց, գումարեց բոլոր զորքերը — հոներ, փոխեր, թավասպարներ, հեճմատակներ, իժմախներ, գաթեր, գղվարներ, գուգարներ, շչբեր, ճղբեր, բաղասիճներ, եզերսվաններ և այլ խառնիճադանջ, թափառական վաչկատուն ցեղերի անթիվ բազմություն, որոնց առհասարակ ինքն էր իշխում: Եկավ, անցավ իր սահմանը, մեծ Կուր գետը, սփռվեց ու լցրեց Հայոց աշխարհը: Թիվ չկար նրա հեծյալ զնդերի բազմությանը և ոչ հաշիվ՝ տապարավոր հետևակ զորքին, որովհետև իրենք էլ չէին կարողանում իրենց զորքը հաշվել: Բայց երբ մի նշանավոր երևելի տեղ

էին հասնում և հանդես էին կազմում ըստ գնդերի, դրոշակների և վաշտերի, հրամայում էին, որ ամեն մի մարդ մի ձեռքի քար բերի, մի տեղ ածեն, կույտ կազմեն, որպեսզի ինչքան որ լինի՝ նրանով էլ հասկացվի բազմության չափը, և ապագայի համար մնասանցած օրերի այս ահավոր նշանը: Եվ որտեղից որ անցնում էին, այսպիսի նշաններ էին թողնում ճանապարհների խաչվող տեղերում, պողպատների վրա: Նրանք եկան, լցվեցին, Հայոց ամբողջ երկիրը ծածկեցին, քանդեցին, գերեցին ամբողջովին ավերեցին, երկրի բոլոր սահմաններում ծավալվեցին մինչև Սատաղ փոքրիկ քաղաքը, մինչև Գանձակ՝ Ատրպատականի սահմաններում: Շարժվեցին, մի սահմանված տեղ հավաքվեցին Այրարատյան գավառում, որտեղ մեծ բանակ գոյացավ:

Եվ Հայոց Խոսրով թագավորը խույս տվեց իր եղբորից, այսինքն՝ Մասքութների Մանեսան թագավորից, և գնաց Կովզի երկիրը, ընկավ ամուր Դարեռնք բերդը: նրա հետ էր նաև Հայոց ծերունի եպիսկոպոսապետ Վրթանեսը:

Ապա եկավ հասավ Մեծ Հայքի գորավար Վաչեն՝ Արտավազդի որդին, Մամիկոնյան տոհմից, որ այդ ժամանակ երկար ճանապարհորդություն էր կատարել Հունաց կողմերում: Նա հավաքեց նախարարներից քաջերին, խիստ բազմամարդ գունդ կազմեց և հարձակվեց (Մանեսանի) բանակի վրա լուսադեմին պաշտամունքային արարողության ժամանակ: Նրանք բանակ էին գրել Տլու գլուխ կոչված լեռան վրա: (Վաչեն) նրանց բոլորին սրի քաշեց, ոչ մեկին կենդանի չթողեց և գերիների ողջ բազմությունը ետ դարձրեց: Հետո հավաքեց ավարը և գնաց իջավ Այրարատյան գավառի դաշտը: Այնտեղ նա Վաղարշապատ քաղաքում գտավ Մասքութների Մանեսան թագավորին բուն գնդի հետ, որ անհամար բազմություն էր կազմում: Վաչեն գորքը վերցնելով՝ հանկարծակի հարձակվեց քաղաքի վրա, և տերը նրանց նրա ձեռքը մատնեց:

Երբ թշնամիները տեսան նրա հարձակումն իրենց վրա, քաղաքից դուրս եկան, փախան դեպի առապարը, Օշական բերդի կողմը՝ ապավինելով այն անապատին ու քարքարոտ տեղերին: Մաստիկ մեծ պատերազմ եղավ: Եվ Հայոց գորավարի նիզակակիցները, որ էին Բագրատ Բագրատունին, Մեհանդակ և Գարեգին Ռշտունիները, Ամատունյաց տոհմի նախարար Վահանը, Վարազ Կամինականը, հասան, խփեցին, կոտորեցին ալանների, մասքութ-

ների, հոնների ու մյուս ազգերի գորքերը և ամբողջ առապարի դաշտը առհասարակ լցրին մեռածների դիակներով, այնպես որ արյունը գետի նման առատ հոսեց, և թիվ չկար սպանված գորքերին: Սակավաթիվ մնացորդներին էլ առաջները գցած հալածում էին մինչև բաղասիճների աշխարհը: Սանեսան մեծ թագավորի գլուխն էլ բերեցին Հայոց թագավորի մոտ: Իսկ նա, երբ տեսավ, սկսեց լալ ու ասաց. «Իմ եղբայրն էր, Արշակունի ցեղից»: Այնուհետև թագավորը Հայոց մեծ եպիսկոպոսապետի հետ եկավ ճակատամարտի տեղը: Տեսան սպանված գորքերի կոտորածը. մեռածների հոտից երկիրը լցվել էր գարշահոտությամբ: Հրաման տվին՝ երկրից գուգազ² հանել, դիակները թաղել, քարակույտերով ծածկելով, որ երկիրը մեռելների դիակների գարշտահոտությունից ու թարախից չապականվի:

Երկիրը խաղաղվեց բավական տարիներ: Այսպես սուրբ Գրիգորիսի վրեժը լուծվեց Սանեսան թագավորից և նրա բանակից, որովհետև նրանցից ոչ մեկը չմնաց:

III, գլ. Ը. Երբ Հայոց երկիրն առժամանակ խաղաղվեց, ապա Հայոց Խոսրով թագավորը հրամայեց պարզվեն տալ այն քաջ մարդկանց, որոնք իր համար չարչարվեցին և պատերազմների ճակատամարտերում իրենց անձը դրին Մեծ Հայքի աշխարհի համար: Նա Վաչե գորավարին տվեց Ջանջանակի ակունքները, Ջրաբաշխիքը և Յլու գլուխը բոլոր գավառներով, նույնպես և մեծամեծ պարզվեցողներ՝ մյուս նախարարներին:

1. Մասքութները սկյութական ցեղեր էին, որոնք, ըստ Շիրակացու «Աշխարհացոյց»-ի, ապրել են Կասպից ծովի ափին՝ Դերբենդից հյուսիս ընկած տարածքում:
2. Գուգազ հանել՝ նշանակում է պարտադիր կարգով մարդիկ հավաքագրել ֆիզիկական աշխատանքների համար:

ՄԱՍՔՈՒԹՆԵՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԸՍՏ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Գիրք Գ, գլ. Թ. Մրա ժամանակ հյուսիսային Կովկասի բնակիչները միաբանվելով, իմանալով նրա (Խոսրովի) թուլասրտու—

թունն ու ծուլությունը, մանավանդ հրապուրվելով Մանատրուկի թելադրությունից, պարսից Շապուհ թագավորի գաղտնի հրամանով արշավեցին ու հասան մեր երկրի կենտրոնական վայրերը մեծ բազմությամբ՝ մոտ երկու բյուր մարդով: Պատերազմով նրանց դեմ դուրս եկան Հայոց արևելյան և արևմտյան զորքերն իրենց զորապետներով, այսինքն՝ Բագարատ ասպետով և Ամատունյաց Վահան նահապետով: Որովհետև մեր հարավային գնդերը Խոսրովի մոտ էին Օռփաց աշխարհում, իսկ Միհրանին սպանել ու մեր հյուսիսային գունդը ջարդել ու փախցրել էին թշնամիները և հասցրել էին մինչև Վաղարշապատ ու պաշարել: Նրանց վրա հանկարծակի հարձակվեցին մեր արևելյան և արևմտյան զորքերը և ետ վանեցին դեպի Օշականի առապարը և թույլ չտվին, որ նրանք ցրիվ գալով նետաձգություն կատարեն ըստ իրենց սովորության, այլ քաջաձի հեծյալները նրանց շտապ-շտապ ու արագապես հետամուտ լինելով, մղեցին քարքարոտ դժվար տեղերը, այնպես որ թշնամիներն ակամայից ստիպվեցին ճակատամարտ տալ:

Նրանց նիզակավորների զորագլուխն էր մի վիթխարի հսկա՝ սպառազինված և ամբողջ մարմինը ծածկված խիտ թաղիքով, այսպես նա արշավում էր զորքի մեջ: Հայոց քաջերն աչքները դեպի նա պահելով՝ հարձակվում էին վրան, բայց չէին կարողանում վնասել, որովհետև երբ նիզակով խփում էին, թաղիքակիրը շրջվում էր: Այս ժամանակ քաջ Վահան Ամատունին... ձիու գավակից խփելով՝ գետին գլորեց ահագին հսկային: Այս դեպքը առիթ դարձավ թշնամիների փախուստին և Հայոց զորքին զորացրեց հաղթանակ տանելու:

Այստեղից Օռփաց աշխարհը դառնալիս՝ Բագարատն առանց նախանձի հաստատապես վկայում է թագավորին Վահանի քաջագործությունների և այս հերոսական դիպվածի մասին: Ուստի թագավորը նրան է պարգևում ճակատամարտի տեղը՝ Օշականը, որտեղ Վահանն ինքնակամ դեմ ելավ ու մենամարտեց: Իսկ Միհրանի փոխարեն զորքի վրա նշանակում է Գարջույլ Մաղխազին՝ Խորխոռունիների նահապետին:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դպր. III, գլ. Ը. Եվ հրաման տվեց թագավորն իր գորավարին՝ երկրից բազմաթիվ մշակներ հանել, անտառներից վայրի կաղնի բերել ու տնկել Այրարատյան գավառում՝ սկսելով արքունի ամուր բերդից, որին ասում են Գառնի, մինչ Մեծամորի դաշտը, այն բլուրը, որ կոչվում է Դվին և գտնվում է Արտաշատ մեծ քաղաքի հյուսիսային կողմում: Եվ այսպես անտառ տնկեցին գետի ընթացքով դեպի ներքև, մինչև Տիկունի ապարանքը: Նա այս անտառը կոչեց Տաճար մայրի: Մի ուրիշ անտառ էլ տնկեցին նրանից դեպի հարավ, եղեգնուտի եզերքով, և ամբողջ դաշտը լցրին կաղնի տնկով, սրա անունն էլ դրին Խոսրովակերտ¹: Նույն տեղում շինեցին նաև արքունական ապարանքներ: Երկու անտառներն էլ պարիսպներով փակեցին, առանց իրար հետ կցելու, անցուդարձի ճանապարհի համար: Անտառն աճեց ու բարձրացավ: Հետո թագավորը հրամայեց ամեն տեսակ որսի կենդանիներ ու զագաններ հավաքել ու լցնել պարսպապատված տեղերը, որպեսզի նրա թագավորության որսի և ուրախության տեղեր դառնան: Վաչե գորավարը անմիջապես կատարեց թագավորի ասածները:

1. Խոսրովի անտառը՝ Հայաստանում արհեստական տնկած հնագույնն է և պահպանվել է առ այսօր:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դպր. III, գլ. ԺԱ. Սրանից հետո դարձյալ խիստ պատերազմ տեղի ունեցավ պարսիկների և հայերի միջև, որովհետև պարսիկները մեծ բազմությամբ հավաքվեցին, եկան Հայոց աշխարհն առնելու: Ապա Մեծ Հայքի սպարապետ և գորավար Վաչեն հավաքեց նախարարական զորքերի ազատների բանակը և դուրս եկավ

Պարսից գորքերի հետ պատերազմելու: Երկու կողմից էլ անասելի կոտորած էր լինում, և շատ մեծամեծ ավագանիներ կոտորվում, ոչնչանում էին: Այս պատերազմում ընկավ նաև Վաչեն՝ Հայոց մեծ սպարապետը, և ամբողջ աշխարհը մեծ սգի մեջ ընկավ, որովհետև տերը շատ անգամ նրա ձեռքով փրկություն էր շնորհել հայերին: Ապա Վրթանես եպիսկոպոսապետը հավաքում մխիթարում էր բոլորին, իրեն՝ Խոսրով թագավորին, և բոլոր գորքերին, որոնք սրտակեզ ողբով ու արտասուքով, թախծալից հոգւերով, մեծ լացուկոծով բռնված սգում էին՝ գնացածների տառապանքները մնացածներին համարելով:

Եվ Վրթանես մեծ քահանայապետը օրենք սահմանեց՝ երկրում տարեցտարի նրանց հիշատակը կատարել, ինչպես և նրանց, որոնք նույն կերպով երկրի փրկության համար կմեռնեն: Կանոն դրեց՝ սրանց անունները հիշել աստծու սեղանի առաջ պատարագի ժամանակ՝ երբ սրբերի անունները հիշատակվեն, որոնցից հետո սրանցը, իսկ ընկածների հարագատներին հոգ և խնամք տանեն: Որովհետև, ասում էր, սրանք պատերազմի ճակատամարտում ընկան Հուդա և Մատաթիա Մակարենների ու նրանց եղբայրների նմանությամբ:

Սրանից հետո մեռավ քաջարանց աշխարհաշեն Խոսրովը՝ Մեծ Հայքի թագավորը: Ամբողջ Մեծ Հայքի աշխարհներից ու գավառներից հավաքվեցին, սուգ արին, լացին ու տարան իր նախնիների մոտ, Անի, Դարանաղիի Եկեղյաց գավառը: Նրանից հետո մեռավ նաև Վրթանեսը՝ մեծ քահանայապետը: Ամբողջ Հայոց աշխարհը հավաքվեց և մեծ արարողությամբ, սաղմոսներով ու հոգևոր երգերով, կանթեղներով, մոմերով, անուշահոտ խնկով՝ արքունական կառքերով փոխադրեցին սուրբ Վրթանեսին, մեծ վշտով՝ որ որք մնացին իրենց բնիկ տիրոջից և հոգևոր վարդապետից, և մեծ լացով ու կոծով և տրտմությամբ հուղարկավորեցին Դարանաղյաց գավառի Թորդան գյուղը ու Գրիգոր մեծ հայրապետի մոտ նրա մարմինը ամփոփեցին և նրա կենդանի մշտակատար հիշատակը կատարելով ետ դարձան:

III, գլ. ԺԲ. Երբ Խոսրով թագավորը մեռավ, Մեծ Հայք աշխարհի թագավորական իշխանությունն ստանձնեց Խոսրովի որդին՝ Տիրանը¹: Նույնպես և մանուկ սուրբ Հուսիկը հաջորդեց ու գրավեց Հայոց հայրապետների տեղը: Տիրան թագավորը, սովոր-

րության համաձայն, նրա հետ գումարեց մեծ նախարարներին՝ Վաղարշ մեծ հազարապետին, որ Մեծ Հայքի հազարապետության տոհմից էր ու Անձիտի իշխանն էր, և նրա հետ Մեծ Ծոփքի Զարեհ իշխանին և (մյուս) Ծոփաց աշխարհի Վարազ Շահունի իշխանին ու Հաշտենից գավառի Գնիթ իշխանին Կամինական տոհմից և Վանանդի գավառի իշխան Որոթին և Անձևացյաց տոհմի իշխան Շահենին և Գողթնի իշխան Ատամին և Կողբացոց իշխան Մանավազին և Զորի աշխարհի իշխան Գորուփին և Խորխոռունյաց տոհմից մախագության տան իշխան Մանասպին և Սահառունյաց տոհմի իշխան Տիրոցին և Գնունյաց իշխան Աբային:

1. Տիրանը Խոսրով Կոտակի որդին է, գահակալել է 338— 350 թվականներին:

ՀԱՅ-ՊԱՐՄԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ ՏԻՐԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ԸՍՏ ՓԱՎՍՏՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դպր. III, գլ. Ի> Բայց դեռ բարեկամություն էր տիրում երկու, թագավորների՝ Հայոց և Պարսից միջև: Այս ժամանակ Ատրպատականում նստում էր մի բարձր պաշտոնյա, որի անունն էր Շապուհ-Վարազ: Արդ՝ մինչ կատարյալ խաղաղություն էր տիրում երկու թագավորների միջև, տիրոջ կամքով՝ մի չնչին բանի պատճառով խռովություն ծագեց մի անարգ մարդու ձեռքով, որ մոլորությամբ դևից պակաս չէր, անունը Փիսակ, որը Տիրան թագավորի սենեկապետն էր Սյունյաց տոհմից: Սա պատվիրակ էր գնացել Վարազ-Շապուհի մոտ, որին Պարսից թագավորը սահմանապահ էր թողել Ատրպատականում:

Այն ժամանակ Տիրան թագավորը մի ձի ուներ, որի վրա բոլորը զարմանում էին: Այդ ձին մուգ շագանակագույն և պուտպուտիկ էր, ուժով լի, հոյակապ, հոջակված, բոլոր ձիերից մեծ և բարձր, տեսքով բոլորից գեղեցիկ ու սիրուն, որի նման ուրիշը չկար: Փիսակը թագավորի սենեկապետը, պատվիրակ գնալիս այս ձին մատնեց Վարազին, որի հետ բարեկամացել էր, և նրանից թուղթ առնելով բերեց մատուցեց Հայոց թագավորին: Դրան համաձայն չլինելով՝ թագավորը չկամեցավ (ձին) տալ: Բայց որովհետև այն մարդուց կասկածում էր, միգուցե երկու թագավորների միջև խռովություն առաջացնի, որոնեց և գտավ այն գույնի մի ձի՝

նույն նշանով, նույն տեսքով, բացի մեծությունից,— որովհետև այնպիսի մեծությամբ ուրիշ տեղ չկար,— նույն տեսակ պուտպուտիկ, մուգ շագանակագույն, և հրովարտակով ու ընծաներով Ասորպատականի իշխանին՝ Վարազին ուղարկեց նույն մոլի Փիսակի ձեռքով: Նրան խրատում ու խորհուրդ էր տալիս, թե՛ «Ասա՛, այս այն ձին է, որ խնդրեցիր. քո սիրո համար քեզ չխնայեց»: Իսկ նա էր Վարազի մոտ հասավ, խնայելու գաղտնիքը բացեց և ջանաց գրգռել՝ չկամենալով ազատվել իր նենգախոսությունից. նա ավելի սրեց իր չարախոսությունը, ասելով. «Հայոց Տիրան թագավորն այնքան լցված է նախանձով, չկամությամբ, թշնամությամբ և ատելությամբ, այնքան անհավատարիմ և աներկյուղ է Պարսից թագավորի և Պարսից բոլոր զորքերի նկատմամբ, որ մինչև իսկ մի կաշի խնայեց ու թաքցրեց և, քեզ խաբելով ու ծաղրելով, մի ուրիշ ձի քեզ ուղարկեց իմ ձեռքով: Եվ միայն այս չէ,— ասում էր նա,— նա հույս է դրել կայսեր ու նրա զորքի վրա, մտադրվել է Սասանի ցեղից խլել Պարսից թագավորությունը, որովհետև, ասում է, այդ տերությունը մերն է եղել և մեր հայրերինը. ես, ասում է, չեմ հանգստանա, մինչև մեր նախնի հայրերի պատիվը ետ չդառնա, մինչև նախնի թագավորությունը նորից չդարձնեմ հայրենի գավակներին, այսինքն իմ տոհմին, իմ տանը և ինձ»: Այս և այսպիսի խոսքերով անօրեն Փիսակը գրգռում էր Վարազին իր բնիկ տիրոջ դեմ, իր թագավորի համար մահ էր նյութում:

Երբ Վարազ-Շապուհը՝ Ասորպատականի մարզպանը, այս բոլորը լսեց կատաղախոս, շնաբերան Փիսակից, անմիջապես ամբաստանության թուղթ գրեց Հայոց թագավորի մասին և ուղարկեց Պարսից Ներսեհ թագավորին: Եվ այն աստիճան Պարսից թագավորին գրգռեց, գայրացրեց, դրդեց, չարացրեց, բարկացրեց Հայոց թագավորի դեմ, որ նրանից հրաման ստացավ, թե արդյոք հնար չկա՞ որևէ միջոց որոնել ու գտնել Հայոց թագավորին մեքենայությամբ գայթակղելու, որսալու և բռնելու:

Այն ժամանակ Վարազը պատվիրակ ուղարկեց Հայոց թագավորի մոտ՝ հաշտության և խաղաղության պատրվակով խոսելու նրա հետ: Նա սերն ու կարոտը պատճառ բերելով՝ թույլտվություն էր խնդրում նրան այցելության գալու: Երբ Հայոց Տիրան թագավորն այս լսեց, փութով, մեծ ուրախությամբ հրամայեց հրավիրել նրան: Դեռ նա չեկած՝ թագավորը իր սենյակի ներքին սպասա—

վորների հետ խորհուրդ էր անում: Նա ասում էր. «Մեզ մոտ եկող հյուրին հարկավոր է զվարճացնել և ուրախացնել որսերով, կերուխումով ու ամեն տեսակ վայելչություններով: Բայց պետք չէ, որ նա այստեղ մեր երկրում առատ որսի տեղեր տեսնի, որովհետև Պարսից ազգը չարասիրտ, նախանձոտ, չարաբարո, նենգ է. այլ պետք է գտնել որսով ոչ հարուստ տեղեր, որով նրան զվարճացնենք, բայց առատ որս չանենք, որսի մեծ կոտորածներ չանենք ցույցի համար, միայն ձևի համար անենք՝ պարսիկների դառնության և չարության պատճառով: Ապահունյաց երկրում Մեծ Մասիսի ստորոտում որս անենք, այնտեղ, որի անունը կոչվում է Աղիորսք քաղաք»:

ՇապուհՎարազը եկավ հասավ երեք հազար մարդով, ներկայացավ թագավորին Ապահունյաց երկրում և մեծ պատվով նրանից մեծարվեց: Իսկ այն խոսքերը, որ թագավորը որսի մասին ասաց, անմիջապես Պարսից գորավարի ականջին հասան այն քսու և բանսարկու, այն տիրանենգ ու տիրադրուժ, տիրասպանն ու տիրամատնիչ Փիսակի, այն աշխարհավեր մարդու բերանով:

Սակավ օրեր նրանք միասին ուրախություն էին անում, բայց Պարսից իշխանը իր մեջ ունեցած թշնամությունը խորամանկությամբ ծածուկ էր պահում և հարմար առիթի էր սպասում, որ դավը գլուխ բերի:

Դեպքն այնպես բերեց, որ այդ ժամանակները գորավարներն այնտեղ չէին, այլ խռովել հեռացել էին, այսպես էլ մյուս ազատանին, մեծամեծ նախարարներն ու ավագ տանուտերերը, նույնպես էլ արքունական գորքերը իրենց տներում, իրենց կացարաններում հանգստանում էին: Թագավորի մոտ ուրիշ մարդ չէր մնացել, ո՛չ հետևազոր և ո՛չ այրուձի, բայց միայն սակավաթիվ սպասավորներ, որսորդական շների պահապաններ, ճանապարհների մշակներ, վրանապահ, խառնիճաղանջ զինվորներ և աշխարհագոր: Այնտեղ էին նաև տիկիներ և արքայորդին՝ մանկահասակ Արշակը: Այսպես, քիչ մարդիկ կային այնտեղ այդ ժամանակ. որովհետև թեպետ տեսնում էր, որ Պարսից գորավարը ուժեղ գնդով է եկել,— որովհետև երեք հազար լավ սպառազինված մարդիկ կային նրա հետ,— բայց չէր զգուշանում ու կասկածում, քանի որ տեսնում էր, թե նա խաղաղության համար է եկել մեծ նվերներով, ընծաներով և շքեղ մեծարանքներով:

Ոչ շատ օրեր անցնելուց հետո թագավորին ընթրիքի հրավիրեցին՝ նրան պատվելու համար: Երբ խմելն սկսեցին, թագավորը և նրա հետ եղողները սաստիկ հարբեցին, և այս ժամանակ դարանակալ գորքը անսպասելի կերպով, հանկարծակի հարձակվելով սեղանակիցների վրա՝ յուրաքանչյուրին առանձին բռնեցին, իսկ վահանավորներն ու տապարավորները Տիրան թագավորին շրջապատեցին: Բռնելով, նրա ոտքերն ու ձեռքերը կապեցին երկաթե շղթաներով. ամբողջ բանակը, ինչ որ գտան, ավար առան: Թագավորի գանձերը, գույքը, կինը, որդիները, ինչ որ բանակում գտան, Ապահունյաց երկրից տարան:

Եկան հասան մի գյուղ, որին ասում էին Դալարիք: Երբ Պարսից գորավարը եկավ Դալարիք գյուղը մտավ, իր հետ տանում էր կապված Տիրան թագավորին: Եվ Վարազն ասաց. «Ապա ածուխ գտեք, որով երկաթ շիկացնենք, որ Հայոց այս թագավորի աչքերը դաղենք»: Իսկույն ածուխ բերին և Տիրանի աչքերը դաղեցին:

III, գլ. ԻԱ. Այն ժամանակ Հայոց ավագանին մեծ նախարարներից (բաղկացած պատգամավորություն) ուղարկեց Հունաց թագավորի մոտ նվերներով (առաջարկելով), որ նրան ձեռք մեկնեն և հնազանդությամբ նրան ծառայեն, իսկ նա իրենց թիկունք լինի և օգնի վրեժխնդիր լինելու թշնամիներից: Ուղարկեցին Սյունյաց Անդովլ նահապետին և Արշարունյաց նահապետ Արշավիր Կամսարականին: Սրանք գնացին հասան Հունաց աշխարհը, կայսերական պալատը, հանձնեցին հրովարտակը, բերած նվերները առաջ բերին և թագավորին ներկայացրին ամբողջ ժողովրդի խնդրանքը: Կայսրը բոլոր հանգամանքները լսելով՝ մեծ փութով ու պատրաստությամբ ձեռնարկեց գործին վերահասու լինելու և թիկունք ու օգնական լինելու Հայոց աշխարհին, մանավանդ որ հիշում էր այն դաշինքը՝ երդումով կնքված ու հաստատված Կոստանդիանոս կայսեր և Տրդատ թագավորի միջև:

Եվ մինչ դեսպանները, որոնք Հայոց աշխարհից կայսերական պալատն էին գնացել, դեռ չէին դարձել իրենց աշխարհը, արևելքի կազմից ինքը՝ Պարսից Ներսես թագավորը, շարժվեց ու եկավ, որ Հայոց աշխարհը գրավի, այրի, ավերի, ամբողջապես փչացնի և ամբողջ սահմաններով իր երկրին կցի: Նա եկավ իր բոլոր գորքով, բոլոր աղխով, մեծ կարավանով, բազմաթիվ փղե-

րով, անչափ մթերքներով, բուն մաշկապաճյանով, բոլոր կանանցով և տիկնանց տիկիներով, եկավ մտավ Հայաստանի սահմանները, ամբողջ աշխարհը բռնեց: Այս ժամանակ Հայոց նախարարների ազնվական գործերն իրենց ընտանիքներն առնելով փախչում էին Հունաց կողմերը, գուժում էին (այս լուրը) կայսերական բազմագունդ բանակի նախարարներին: Հունաց թագավորը երբ այս բոլորը լսեց, ապա ինքն էլ իր գործը գումարեց և շարժվեց, եկավ Հայոց աշխարհը՝ Պարսից թագավորի դեմ:

Նա բանակը թողեց Մատադ¹ քաղաքի մոտերը. ինքն ընտրեց հայկական բանակից երկու գլխավոր խելոք մարդ, այսինքն Արմավիրին և Անդովկին, որոնք իբրև պատվիրակներ նրա մոտ էին գնացել առաջ: Նրանց հետ միասին ինքը կայսրը, շինականի կերպարանքով, իբրև կաղամբավաճառ մտավ Պարսից բանակը, որ այդ ժամանակ գտնվում էր Բասյան գավառում, Ոսխա կոչված գյուղում: Նրանք մտան Պարսից թագավորի բանակը, դիտեցին, քննեցին, նրանց գործերի գործության չափն առան և այստեղից դարձան իրենց բանակը: Կազմակերպվեցին, պատրաստվեցին, վրա հարձակվեցին և գտան Պարսից բանակը նույն տեղում բանակած՝ մեղկ, անհոգ, միամիտ, աներկյուղ խաղաղությամբ: Ցերեկով նրանք հարձակվեցին Պարսից թագավորի վրա, ամբողջ բանակը սրի քաշեցին, ոչ մեկին կենդանի չթողին: Բանակը կողոպտեցին, ավար առան, բռնեցին թագավորի կանանց ու Բամբիշին (տիկնանց տիկին) և նրանց հետ տիկիներին, նրանց բոլոր գույքն ու ստացվածքները, գանձերը, պաշարեղենը, սարքը կանանց հետ միասին գերի վերցրին: Միայն թագավորը հազիվհազ պրծնելով, մի առաջընթաց ձիավոր սուրհանդակով փախավ, հազիվ կարողացավ իր աշխարհն ընկնել: Իսկ կայսրը մեծ շքեղությամբ պերճացած երևաց բանակում, բոլոր չափահասներին կոտորեցին, իսկ մնացածներին գերի տարան Հունաց երկիրը: Իսկ (Հայոց) աշխարհի վրա վերակացու թողեց երկու իշխաններին՝ Անդովկին և Արշավիրին, որոնց մեծ պարգևներով մեծարեց. և նրանց հանձնելով բոլոր իշխաններին ու երկիրը՝ ինքը վերադարձավ Հունաստան՝ իր երկիրը:

Այն ժամանակ Հունաց Վադես թագավորը² հրովարտակ գրեց Պարսից թագավորին. «Նախ դու,— ասում է,— ետ դարձրու Հայոց աշխարհից տարածդ գերիները, Տիրան թագավորով հանդերձ,

և առհասարակ ինչ որ այնտեղից առել ես. երբ դու այս անես, ապա ես էլ ետ կդարձնեմ՝ ինչ որ առել եմ. ուրեմն առաջ դու նրանցից առածդ ավարը վերադարձրու, ապա ես քոնը կվերադարձնեմ»:

Պարսից թագավորը երբ այս հրամանը լսեց, իսկույն նրա ասածները կատարեց. կապված Տիրանին բանտից ու կապանքներից արձակեց. քաղցրությամբ խոսեց հետը, թե նրան կրկին կթագավորեցնի և պատվով իր աշխարհը կուղարկի: Իսկ Տիրանը պատասխանեց, թե «Ինձ կույր տեղովս, անօգուտ, անպատշաճ, նույնիսկ անկարելի է թագավորություն անել. իմ փոխարեն թագա վորեցրու իմ որդուն՝ Արշակին»:

Այն ժամանակ (Պարսից թագավորը) նրա Արշակ որդուն թագավորեցնում է Հայոց աշխարհի վրա և թագավորի կանանց ու մյուս բոլոր գերիներին, գանձերով, ընծաներով, ստացվածքներով հանդերձ, առհասարակ գերությունից ետ է դարձնում. իրեն՝ Տիրան թագավորին էլ Պարսից թագավորը մեծ պատրաստությամբ ու պատվով իր երկրից ուղարկեց Հայոց աշխարհը: Այսպես նա հավատարմությամբ կատարեց Հունաց թագավորի հրամայածները:

1. Սատաղ — Փոքր Հայքի քաղաքներից է, գտնվել է Բաբելոնից ոչ հեռու: (Տե՛ս Կ. Ադոնի, *Արմենիա в эпоху Юстиниана*, էջ 62):
2. Վաղեսը Վալենտինիանոս I-ի եղբայրն է, որին նա հանձնել էր կայսրության արևելյան երկրների կառավարումը: Վաղեսը գահակալել է 364 — 378 թվականներին:

ԱՐՇԱԿ ԻԻ-Ի ՋԱՆՔԵՐԸ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՄՐԱՊԵՆՄԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՍԲ ԸՍՏ ՓԱՎՍՏՈՍԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅ113

Դպր. IV, գլ. Ա. Երբ հաշտությունը կայացավ, և կատարյալ խաղաղություն հաստատվեց Հունաց թագավորի ու Պարսից Ներսեհ թագավորի միջև, ապա սիրով համաձայնվեցին մեկը մյուսի կամքը կատարել, և Հունաց կայսրը ետ դարձրեց Պարսից թագավորի գերիներին: Ապա Պարսից Ներսեհ թագավորն էլ թագավորեցրեց Տիրանի Արշակ որդուն և նրա հոր, նրանց կանանց և բոլոր գերիների հետ, նրանց ամբողջ գանձերով ու ստացվածքներով

ուղարկեց մեծ փառքով: Արշակը՝ Մեծ Հայքի թագավորը, Ասորեստանիում թագավոր դառնալով (այնտեղից)՝ իր հոր և բոլոր ընտանիքների հետ միասին եկավ հասավ Հայոց աշխարհը, երկրի ցրվածներին հավաքեց ու նրանց վրա թագավորեց՝

Այն ժամանակ մեծ խաղաղություն հաստատվեց: Հայոց աշխարհի բոլոր մարդիկ, որոնք կորել էին, փախել ու թաք էին կացել, հավաքվեցին և ապահով ու խաղաղ ապրեցին Արշակ թագավորի հովանավորության տակ: Աշխարհն էլ երկու թագավորների միջև խաղաղվեց, բարեկարգվեց, կազմակերպվեց, և այնուհետև (մարդիկ) բնակվում էին խաղաղությամբ, յուրաքանչյուրը վայելում էր իր ունեցվածքն ու արդյունքը:

IV, գլ. Բ. Այն ժամանակ Արշակ թագավորը դուրս եկավ փնտրելու քաջ Մամիկոնյան գորավարների տոհմը, մանավանդ որ նրանք իր դայակներն ու սնուցողներն էին եղել: Գնաց, նրանց գտավ Տայքի ամուր վայրերում, իրենց աշխարհում, նրանց սիրտն առավ ու հաշտեցրեց, որովհետև նրանք Տիրանի խելագար գործերի ժամանակից ի վեր պառակտվել, Անջատվել էին Հայոց միաբանությունից և բոլոր գործերից: Թագավորը Վարդանին՝ ավագ եղբորը, նշանակեց նրանց ցեղի նահապետ, միջին եղբորը՝ Վասակին, իր դայակին, նշանակեց սպարապետ և գորավար պատերազմական գործերում, նույնպես և կրտսերին նշանակեց գորապետ: Նույնպես և մյուս մեծամեծ նավապետների գորքերն ըստ իրենց աստիճանների հաստատեց՝ ինչպես որ նախկին թագավորների ժամանակ եղել էր: Մեծամեծներին էլ հնազանդության էր բերում, բոլորի գորքերը կողմերի վրա բաշխելով՝ Հայաստանի սահմանների վրա սահմանապահ էր նշանակում:

Եվ Հայաստան աշխարհի թագավորությունը նորոգվեց ու պայծառացավ, ինչպես առաջ, մեծամեծներն իրենց գահերում, գործակալներն իրենց աստիճաններում: Եվ առաջին գործակա-հազարապետ նշանակեց շինականներին շենացնող Գնունյաց ցեղը, որպեսզի իբրև ամբողջ երկրի հազարապետներ՝ հոգատարությամբ խնամեն աշխարհաշեն, աշխարհը կերակրող գյուղացիությանը: Նույնպես և սպարապետության՝ գորավարության գործում, ճակատ առ ճակատ նիզակներով կռիվ մղելու համար, նշանակեց փառավոր ու ազնվագրի, աղավնագիր դրոշակներով, արծվի՝ վարուժանի նշաններով, աներկյուղ ու քաջասիրտ նախամարտիկ, քաջանուն,

բարենշան, բարեհամբավ ու բարեգործ, պատերազմական գործերում հաջողակ Մամիկոնյանների ցեղից, բուն նախնյաց կարգերի համաձայն, որին երկինքը միշտ և հանապազ պարգևում էր հաղթության ու քաջության բարի անուն պատերազմական գործերում, և տվեց նրանց գորավարության իշխանություն Մեծ Հայքի բոլոր գորքերի վրա: Այս ցեղերից գատ՝ խոնարհ աստիճանի գործակալներ, որոնք թագավորի ներկայությամբ բարձերի վրա բազմում էին, պատիվները գլխներին,— չհաշվելով մեծամեծ նահապետներին ու տանուտերներին, լուկ միայն գործակալները՝ ինք հարյուր բարձ էին կազմում, որոնք թագավորական սեղանի ուրախության մասնակից էին լինում, բացի հոտնկայս սպասավորության պաշտոնյաներից:

IV, գլ. Գ. Ապա Արշակ թագավորի մոտ ժողովի գումարվեցին նախարարական շատ ցեղերի ու տոհմերի մեծամեծ նահապետները, զնդերի ու դրոշակների տերերը, բոլոր սատրապները, նախարարներն ու ազնվականները, պետերը, իշխանները, գորավարներն ու սահմանապահները: Ընդհանուր համաձայնությամբ խորհուրդ արին, որ հավաքվեն ու մտածեն իրենց առաջնորդի մասին, թե ո՛վ է արժանավոր հայրապետական աթոռը նստելու և Քրիստոսի բանական հոտը հովվելու: Բոլոր ժողովականների մեջ այս միտքն ընդհանուր հավանություն գտավ, որ առաջնորդ ընտրեն Գրիգորի տան հետևորդներից, նրա սերնդից: Որովհետև բոլորն ասում էին թագավորին. «Ինչպես, որ աստված նորոգեց ձեր թագավորությունը, պետք է նույնպես նրա սերնդից նորոգել հոգևոր նահապետությունը. երբ այդ աթոռը նորոգվի,— ասում էին,— ապա և պայծառ վարքուբարքը կնորոգվի Հայոց աշխարհում»:

Ապա աշխարհաժողով բազմությունը հականե հանվանե հիշեց Ներսեսին՝ Աթանագինեսի որդու՝ Հուսիկ քահանայապետի թոռանը, Վրթաննսի որդու, որ առաջին մեծ քահանայապետ Գրիգորի որդին էր. նրա մոր անունն էր Բամբիշ, որ Տիրան թագավորի քույրն էր: Սա մանկության հասակում աշխարհականի կյանք վարելով՝ ամուսնացած էր. փոքր հասակից ի վեր սնվել ու սովորել էր Գամիրքի Կեսարիա քաղաքում, վստահելի ուսուցիչների ձեռքի տակ և սիրելի էր դարձել իր դասընկերներին: Իսկ այս ժամանակ նա զինվորական պաշտոնյա էր, Արշակ թագավորի սիրելի սենե-

կապետն էր, թագավորի կյանքի բոլոր կարգերին հավատարիմ ներքուստ և արտաքուստ:

IV, գլ. Դ. Այնուհետև գումարեցին մեծամեծ իշխաններին, որ ցանկալի Ներսեսին առնեն տանեն այնտեղ, որտեղ սովորաբար հայրապետներին օծում էին: Նաև Հայոց եպիսկոպոսների բազմությունը հավաքվեց թագավորի մոտ նույն հարցի առիթով: Բոլորը միաբան խորհուրդ անելով որոշեցին, որ նա նստի գլխավորի աթոռը: Եվ բոլորի միաձայն հավանությամբ— եպիսկոպոսների և թագավորի և աշխարհականների բազմության պատվիրակները ճանապարհ ընկան ու գնացին. մարդպետության մեծ իշխան Հայրը, ասպետության մեծ իշխան Բագարատը, Ծովքի մեծ իշխան Դանիելը, Մեհանդակ Ռշտունին, Մյունյաց Անգովկ իշխանը, Շիրակի և Արշարունյաց իշխան Արշավիրը, մյուս Ծովքի իշխան Նոյր, Ամատունյաց տան իշխան Պարզեր: Սրանց բոլորին պատրաստեցին և ճանապարհ ձգեցին մեծամեծ նվերներով ու ընծաներով և հավաստի հրովարտակներով, որ գնան Գամիրքի երկիրը, Կեսարիա մայրաքաղաքը, կաթողիկոսների կաթողիկոս Եվսեբեոսի մոտ, որպեսզի այնտեղ սուրբ Ներսեսին ձեռնադրեն Մեծ Հայքի կաթողիկոս:

1. Արշակ II-ը՝ Տիրանի որդին, գահակալել է 350—368 թվականներին:

ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ՆԵՐՄԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԶԵՌՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԳԻՐՔ Գ, գլ. Ի. Արշակի թագավորության երրորդ տարում Հայոց եպիսկոպոսապետ եղավ Աթանագինեսի որդի Մեծ Ներսեսը¹: (Աթանագինեսը) Հուսիկի որդին էր, սա Վրթանեսի որդին, իսկ այս վերջինը էր Մուրբ Գրիգորի որդին: Բյուզանդիայից Կեսարիա վերադառնալով՝ նա եկավ Հայաստան և իր հայրերի բոլոր ուղիղ կարգերը նորոգեց, և ավելի ևս, որովհետև ինչ բարեկարգություններ, որ նա տեսավ Հունաց աշխարհում², մանավանդ թագավորանիստ քաղաքում, նույնը սահմանեց և մեր երկրում: Նա եպիսկոպոսների և աշխարհականների ժողով գումարեց, կանոնական սահմաններով հաստատեց ողորմածությունը, արմատախիլ արեց ան-

գթությունը, որ մեր երկրում ի բնե սովորական էր: Որովհետև բորոտները հալածվում էին իբրև օրենքով պիղծ ճանաչված մարդիկ, ուրուկներին էլ փախուստի էին ենթարկում, որպեսզի ախտը նրանցից ուրիշների վրա չփոխադրվի, նրանց կացարաններն անապատներն էին և ամայի տեղերը, նրանց ծածկույթը՝ քարերն ու մացառները, իրենց թշվառության մեջ նրանք ոչ ոքից մխիթարություն չէին գտնում: Բացի դրանցից, հաշմանդամները չէին խնամվում, անձանթ հյուրեր չէին ընդունվում, օտարականները պաշտպանություն չէին գտնում:

Իսկ նա հրամայեց, որ ամեն մի գավառում շինեն աղքատանոցներ, առանձնացած անբնակ տեղերում, որպեսզի հունաց հիվանդանոցների նման մխիթարություն շինեն մարմնով վշտացածներին: Այս (հիվանդանոցների) վրա բաշխեց ավանները և ազարակները, որպեսզի իրենց արտերի արդյունքներից, արածող անասունների կթից ու բրդից բաժին հանեն և պարտավորաբար նրանց պետքերը հոգան հեովից հեռու, իսկ նրանք դուրս չգան իրենց բնակության շենքերից: Այս գործը նա հանձնեց Խաղ անունով իր սարկավազին, որ Կարինի Մարգրից էր: Նույնպես սահմանում է, որ բոլոր գյուղերում իջևաններ շինվեն օտարականների համար, սնունդի տեղեր որբերի և ծերերի համար և խնամք չքավորների համար: Շինում է նաև անապատ և անմարդաբնակ տեղերում եղբայրանոցներ և մենաստաններ և մենակյացների համար խրճիթներ: Սրանց վրա հայր և վերահսկիչ է նշանակում Շաղիտային, Եպիփանին, Եփրեմին և Գինդին Սլկունյաց ցեղից և ուրիշ մի քանիսին:

Եվ նախարարական ցեղերի միջից վերացնում է այս երկու բանը. առաջին՝ խնամիությունը մերձավոր ազգականների միջև, որ գործադրում էին սեպուհական ազնվականության համար աչք տնկելով, և երկրորդ՝ որ մեռածների վրա ոճիրներ էին գործում հեթանոսական սովորությամբ: Այնուհետև մեր երկրի մարդիկ արդեն բաբարոսների պես այլանդակված չէին, այլ քաղաքացիների նման պարկեշտացած:

1. Ներսես Պարթևը Հայաստանում կաթողիկոս է եղել 353 — 373 թվականներին:
2. Խորենացու Պատմության թարգմանության մեջ սխալմամբ՝ «Հայաստանում»:

ԱՐՇԱԿԱՎԱՆԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄՆ ՈՒ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ՝ ԸՍՏ ՓԱՎՍՏՈՍԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀՍՅՈՑ

Դպր. IV, գլ. ԺԲ. Այս ժամանակ թագավորը իր համար մի դաստակերտ շինեց Հովիտ կոչված Կոզ գավառում և իր իշխանության բոլոր գավառներին հրաման ուղարկեց. հրամայեց, որ ամեն տեղ մունետիկները կանչեն հրապարակներում, բոլոր գավառներում, բոլոր կողմերում հայտնեն թագավորական հրամանը, որ «Եթե մեկը մեկին պարտք է, եթե մեկը ուրիշին մի բանով վնասել է, թող բոլորը գան այդ դաստակերտը և ապահով կլինեն: Եթե մեկը (ուրիշի) արյուն է թափել, մեկին վնասել է, կինը տարել է, կամ պարտապան է, կամ մեկի գույքը գրավել է, կամ որևէ մեկից երկյուղ ունի, թող գա այնտեղ, նրա դեմ դատ ու պահանջ չի լինի: Եվ եթե մեկը մեկին մի բան պարտք է, և պարտատերը այդ տեղը գա (պահանջելու), նրան առանց դատի ու արդարադատության բռնեն ու դուրս հանեն»:

Երբ թագավորից այս հրամանը դուրս եկավ, ապա այդտեղ հավաքվեցին բոլոր գողերը, ավազակները, արյունապարտները, մարդասպանները, ստախտսները, խաբեբաները, վնասարարները, գանձագողերը, զրկողները, դատի մեջ ստողները, զրպարտողները, կողոպտողները, հափշտակողները, ժլատները: Շատ հանցանքներ էին գործում և այնտեղ ապավինում: Շատ կանայք իրենց ամուսիններին թողնում էին ու այնտեղ ընկնում, շատ սողամարդիկ իրենց կանանց թողնում էին և ուրիշների կանանց առնելով այնտեղ էին ընկնում. շատ ծառաներ իրենց տերերի գանձերը հափշտակելով փախչում այնտեղ էին ընկնում. շատ ավանդառուներ իրենց մոտ պահեստի դրված ավանդները վերցնում այնտեղ էին ընկնում. ամբողջ երկիրը թալանում ավերում էին: Թեպետ ամեն կողմից խիստ աղաղակ բարձրացավ, բայց դատ չկար, ոչ ոքի իրավունքը արքունիքից չէր պաշտպանվում: Այս պատճառով բոլոր մարդիկ վա՛յ տալով հառաչում էին. բոլորի բերանում ընդհանուր խոսք էր դարձել և միշտ ասում էին, թե «Իրավունքը մեռավ. եթե նա գոյություն ունենար, բայց կորած լիներ, կփնտրեինք, մի տեղ կգտնեինք նրան»:

Իսկ այն տեղը ավան ու քաղաք դարձավ, մեծացավ, բազմամարդացավ, ամբողջ հավիտը բռնեց: Արշակ թագավորը հրամայեց այդ դաստակերտի անունը իր անունով դնել Արշակավան: Նրա մեջ նաև թագավորական ապարանք շինեցին: Այնուհետև այլևս տիրոջից ամեննին չէին վախենում, ամենքը զրկանքներ էին կրում այդ պատճառով տրտունջ, բողոք, աղաղակ երկինքն էին բարձրացնում:

IV, գլ. ԺԳ. Արդ՝ երբ Ներսես հայրապետը Հայաստան վերադարձավ, վերահասու եղավ իր տեղապահի՝ սուրբ Խաղի գործերին և տեսավ, որ նա ճշմարտությամբ և ուղղությամբ է գործել, գնացել էր տեր աստծու ճանապարհով, ո՛չ աջ էր շեղվել և ո՛չ ձախ, ուստի մեծ գոհություն էր մատուցնում աստծուն, որ իր հոգևոր որդուն՝ Խաղին, տեսավ այնպես, ինչպես ինքն էր կամենում: Նրան ընդունեց սիրով և կարոտով: Բայց երբ Խաղից լսում էր թագավորի բոլոր անօրինությունները, չար գործերը, ծուռ ընթացքը, տրտմում, լացուկոճ էր անում, ողբում էր ծանր հեծեծանքով, մանավանդ Արշակավան քաղաքի պատճառով, որ շինվեց շատ մեղքերով, անօրինությամբ, չարությամբ և հափշտակությամբ:

Ապա սուրբ Ներսես հայրապետը մտավ թագավորի մոտ, խոսեց նրա հետ և ասաց. «Ինչո՞ւ դու մոռացար տիրոջը... ինչո՞ւ թողեցիր նրա պատվիրանները, արարչին, որ ամեն ինչ ոչնչից ստեղծեց, որ որբերի հայրն է, այրիների դատավորը, որ մեզ համար աղքատություն կրեց. նա որ աղքատներին անտես չի անում, այլ իր մարդասիրությամբ նրանց խնամում է: Աստված արդար դատավոր է, հզոր և երկայնամիտ: Նա բոլոր տառապյալներին լսում է և ոչ ոքի արհամարհանքը իր վրա չի վերցնում: Դու ինչպե՞ս և ինչի՞ց դրդված արհամարհեցիր նրա պատվիրանները. չէ՞ որ քո հայրն էլ այսպիսի ամբարշտության պատճառով կորավ: Իսկ դու դեռ չհիշեցի՞ր նրան, որ քո հոր մեղքերը չհիշեց և քեզ տվեց նրա տեղը, այսինքն՝ քո հոր թագն ու աթոռը: Դու քո տեր աստծու առաջ սկսեցիր անօրինություններ գործել, ամբարշտություն, անիրավություններ բոլորովին սողմացիների նման, և այս բաները դու հայտնապես պարծենալով պատմում ես: Ամբողջ երկիրը լալիս է, վա՛յ է կանչում այն զրկանքների և հափշտակությունների պատճառով, որոնցով դու կամեցար մեծանալ. դու չհազեցար քո ըն-

դարձակ թագավորության հարստություններով, որ քեզ պարզևեց բոլորիս տեր
Քրիստոսը:

Արդ՝ լսի՛ր, ինչ որ քեզ ասում եմ, և կատարի՛ր, որպեսզի կարողանաս քեզ փրկել
աստծու բարկությունից, և թշվառ Հայոց աշխարհն էլ քո պատճառով չկորչի.
որովհետև ես երազ տեսա, որ Հայոց կորստական աշխարհի համար կորուստ և
կործանում է պատրաստվում գալ: Դու հրաման տուր, որ այն տեղը քանդեն, քո
ժողոված մարդկանց ցրիք, որ գնան, տարածվեն սփռվեն իրենց տեղերը, գնան և
ամենքին վերադարձնեն ինչ որ պարտք են, որպեսզի բարկության ու չարիքների
խորքերը չընկնես և չկորչես: Իսկ քո գործած մեղքերի համար ամբողջ երկրին
հրաման կտանք, որ քո փոխարեն պաս պահեն, աղոթք անեն, և մենք էլ քեզ հետ
միասին ապաշխարության մեջ մտնենք, գուցե տերը ների քո գործած անչափ
մեղքերը: Եթե դու այն տեղին շատ ես փափագում, ես ինքս կշինեմ
արդարությամբ և շեն կպահեմ քեզ համար»:

...Հագիվ էր անցել երեք օր, որ աստված Արշակավան գյուղաքաղաքը
հարվածների ենթարկեց: Մարդկանց և անասունների վրա սկսեցին դուրս գալ
չարորակ պալարներ, որ ոմանք կոչում են ժանտ²: Այս հարվածը երեք օրից ավելի
չտևեց, որ (քաղաքը) անմարդացավ, մոտ քսան հազար ընտանիք կոտորվեց,
մարդկանցից ոչ ոք կենդանի չմնաց, որովհետև բոլորը հանկարծակի
կոտորվեցին, ոչնչացան, կոտորածն ընդհանուր էր:

1. Արշակավանի կործանումը, ըստ տեղեկությունների, տեղի է ունեցել 358
թվականին:
2. «Ժանտը» ժանտախտն է, որը հայ մատենագրության մեջ հիշատակվում է
առաջին անգամ:

ԱՐՇԱԿԱՎԱՆԻ ՀԻՄՆԱԴԻՐՈՒՄՆ ՈՒ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ ԸՍՏ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Գիրք Գ, գլ. ԻԷ. Բայց Արշակն ավելի ևս հանդգնելով մի անմիտ գործ գործեց:
Մասիս լեռան թիկունքում նա շինեց մի դաստակերտ՝ մեղավոր մարդկանց
ժողովատեղի, և հրաման արձա-

կեց, թե ով կարողանա այդտեղ ընկնել ու բնակվել, նրա վրա դատական օրենքը չի գործի: Անմիջապես ամբողջ հովիտը ծովացած լցվեց մարդկանց բազմությամբ. որովհետև ավանդաբուններն ու պարտապանները, ծառաներն ու հանցագործները, գողերն ու մարդասպանները, ուրիշների կանանց փախցնողները և ուրիշ սրանց նմանները փախչում ապաստանում էին այնտեղ,— և նրանց դեմ հարցաքննություն ու դատաստան չկար: Նախարարները շատ անգամ բողոքեցին, բայց Արշակը նրանց չլսեց այն աստիճան, որ նրանք մինչև Շյապուհին դիմեցին: Եվ երբ Շապուհը Հունաստանից ետ էր դառնում, իր սպարապետներից մեկին հայ գնդով ուղարկեց, որ երբ հարմար լինի, Արշակին բռնի, բայց նա խուսափեց նրանից, փախավ Կովկասի կողմերը, վրացիների հետ միանալով:

Իսկ Պարսից սպարապետը Հայաստան գալով՝ նախարարների օժանդակությամբ առնում է Անի ամրոցը, ավարում են այնտեղ պահված բոլոր արքունական գանձերը, այլև թագավորների ոսկորները, չգիտեմ՝ Արշակին նախատինք հասցնելու նպատակով, թե որևէ հեթանոսական հմայքի համար: Բայց հետո նախարարները խնդրեցին ետ ստացան (ոսկորները) և թաղեցին Աղցք ավանում, որ Արագած կոչված լեռան ստորոտում է: Որովհետև նրանք չկարողացան ջոկել հեթանոսների և հավատացյալների ոսկորները, քանի որ բերողները խառնել էին իրար հետ, ուստի արժան չհամարեցին թաղել սրբերի հանգստարանում՝ Վաղարշապատ քաղաքում:

Իսկ Հայոց նախարարները հավաքվելով դիմեցին թագավորական դատակերտ Արշակավանի վրա, սրով կոտորեցին տղամարդկանց և կանանց, բացի ծծկեր երեխաներից, որովհետև նրանք յուրաքանչյուրը կատաղած էին իրենց ծառաների և վնասարարների դեմ: Այս բանը թեպետ իմացավ Մեծ Ներսեսը, բայց չկարողացավ կոտորածից առաջ հասնել, այլ հասավ վերջում, երբ կոտորվածների երեխաներին բաժանելով ուզում էին գերի տանել, ինչպես հեռավոր թշնամիների երեխաների: Մեծ Ներսեսը նրանց ազատեց և հրամայեց քթոցներով կրել մի գոմ. նրանց համար սնուցիչներ և սնունդ նշանակեց: Հետո նրանք (մեծանալով) ավան կազմեցին, որ այս պատճառով կոչվեց Որթք (քթոցներ):

ՀԱՅ-ՊԱՐՄԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ ԱՐՇԱԿ II-Ի ԺԱՄԱՆԱԿ ԸՍՏ
ՓԱՎՍՏՈՄԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դպր. IV, գլ. ԻԳ. Այն ժամանակ Հայոց թագավորի դեմ ապստամբվեց մեծ նախարարներից մեկը Արծրունյաց ցեղից՝ Մերուծան անունով: Նա գնաց ներկայացավ պարսից Շապուհ թագավորին և երդումով ուխտ դրեց նրա հետ, որ առմիշտ նրա հպատակը կլինի: Նախ ուրացավ իր կյանքը, իր աստվածը, որովհետև հրաժարվեց քրիստոնեությունից... (Այնուհետև) պատրաստեցին առաջինից ավելի մեծ քանակությամբ Պարսից զորք՝ Հայոց աշխարհն ասպատակելու. նրանց առաջնորդն եղավ չարագործ Մերուծանը: Մերուծանի առաջնորդությամբ Հայոց աշխարհը հանկարծակի կրակի և ավերածի մատնեցին. ոմանց փղերով ոտնակոխ էին անել տալիս, կանանց սայլերի ցցի վրա էին հանում, Հայոց աշխարհի վերին գավառներն առնում, բոլոր բնակիչներին կոտորում էին:

Մինչդեռ Արշակ թագավորը ուտեստի՝ կերակրվելու համար ստորին գավառների կողմերում էր՝ Անգեղտանը, պարսից զորքերը միջնաշխարհը քարուքանդ էին անում: Ապա Հայոց Վասակ զորավարը զորք է հավաքում. նա կարողացավ այն ժամանակ կազմակերպել ու սարքավորել տասը հազար ընտիր ու քաջ հեծելագոր, նրանցով առաջ շարժվեց, փութով հասավ Պարսից զորքի վրա: Երբ Պարսից թագավորի զորավարներն իմացան, թե Հայոց Վասակ սպարապետը զորք է հավաքել իրենց դեմ, երկրում մնացածներին կողոպտեցին, գերի վերցրին ու շտապ-շտապ փախան իրենց աշխարհը: Նրանց հետամուտ եղավ Վասակ Մամիկոնյանը և հասավ, երբ նրանք անցնում էին Ատրպատականով: Պարսից թագավորի զորքերը գերիները թողին ու փախան Մերուծանի հետ: (Հայոց) զորքերը գերությունից ազատեցին անչափ ու անթիվ բազմությունը և խաղաղությամբ դարձան Արշակ թագավորի մոտ:

IV, գլ. ԻԴ. Սրանից հետո տխրահոյակ Մերուծանը Պարսից Շապուհ թագավորին գրգռելով սաստիկ բարկացրեց Արշակ թագավորի վրա: Ապա Պարսից Շապուհ թագավորը զորք է հավաքում, լրտեսներ է ուղարկում՝ Հայոց Արշակ թագավորին դիտելու: Եվ մինչ Հայոց Արշակ թագավորն իր զորքով Ատրպատականի սահմանների մոտ էր գտնվում, այդ կողմերից զգուշանալով—

որովհետև այդտեղ էր նա սպասում Պարսից զորքերին— սրանք Մերուժանին առաջնորդ բռնելով՝ ուրիշ կողմ շուռ տալով ասպատակեցին Հայոց աշխարհը: Նրանք անցան Աղձնիքով, Մեծ Ծովքով, Անգեղտանով, Անձիտ գավառով, Շահունի Ծովքով, Մզուր գավառով, Դարանաղիով, Եկեղյաց գավառով: Պարսից Շապուհ թագավորը անթիվ զորքերով այս գավառները մտավ ու ծավալվեց հեղեղի նման:

Կրակի ու ավերածի էին մատնում երկիրը, անթիվ մարդիկ էին կոտորում իրենց սրերով, կանանց ու երեխաներին սայրերի ցցերի վրա էին հանում, մի մասն էլ կամերի տակ էին գցում, կալսել էին տալիս, տղամարդկանց բազմությունը գցում էին փղերի ոտքերի տակ՝ կոխան լինելու և անթիվ քանակությամբ մանր երեխաների գերի էին տանում: Շատ ամրոցներ քանդում էին, շատ ամուր բերդեր ավերում: Նրանք առան Տիգրանակերտ մեծ քաղաքը, որ Աղձնիք գավառում էր, Բդեշխի իշխանության մեջ, և այնտեղից քառասուն հազար ընտանիք անմիջապես գերի քշելով՝ իրենք արշավեցին Մեծ Ծովք գավառը: Այնտեղ էլ կային բերդեր, որոնց մի մասը գրավեցին, իսկ մի մասը չկարողացան առնել: Այնտեղից եկան պաշարեցին Անգեղ ամուր բերդը Անգեղտան գավառում, որովհետև այնտեղ կային Հայոց շատ Արշակունի թագավորների գերեզմաններ և վաղուց ի վեր այնտեղ ամրացված էին շատ գանձեր: Գնացին պաշարեցին բերդը և երբ, տեղի ամրության պատճառով, չկարողացան առնել, թողին ու գնացին: Շատ բերդեր էլ թողին անցան, որովհետև չէին կարողանում այն ամրոցների հետ կռվել: Նրանց ձեռքն անցավ միայն Անի բերդը Դարանաղի գավառում, որովհետև չարագործ Մերուժանը մի հնարք մեքենայեց այդ ամուր բերդի դեմ: Վեր էին բարձրանում, պարիսպները կործանում էին և բերդից անհամար գանձեր էին դուրս բերում: Բաց էին անում Հայոց նախկին թագավորների, քաջ Արշակունիների գերեզմանները և թագավորների ոսկորները գերի էին տանում: Չկարողացան բանալ միայն Սանատրուկ թագավորի շիրիմը՝ նրա հսկայակառույց, հսկայական պինդ ու ճարտար շինվածքի պատճառով: Այնտեղից հեռանալով ուրիշ կողմ, ասպատակեցին, առաջ շարժվելով դեպի Բասենի կողմերը, մտադրվում էին թիկունքից հարձակվել Հայոց թագավորի զորքերի վրա:

Երբ այս ամենը կատարվում էր, գուժկան եկավ Արշակ թա-

գավորի մոտ. նրան հայտնեցին, թե՛ «Դու այդտեղ Ատրպատականում նստած՝ թշնամուն սպասում ես դիմացից, իսկ թշնամիները, քո թիկունքը անցնելով, երկիրը կոտորեցին և հիմա գալիս են քեզ վրա»: Երբ այս լսեցին Հայոց Արշակ թագավորը և նրա Վասակ գորավարը, գորահանդես կազմեցին: Վասակ գորավարի ձեռքի տակ այդ ժամանակ պատրաստ գտնվեց պատերազմական գործի պիտանի մոտ վաթսուն հազար մարդ, ընտիր պատերազմողներ, որոնք միաբան, միասիրտ, հոժարակամ գնում էին պատերազմի, որպեսզի հասնեն ու պատերազմեն իրենց կանանց ու որդիների համար, իրենց կյանքը զոհեն երկրի համար, իրենց բնակած տեղերի համար, կովեն իրենց եկեղեցիների համար, սուրբ եկեղեցիների սպասավորների համար, իրենց հավատի ու աստծու համար, իրենց բնիկ տերերի՝ Արշակունիների համար: Որովհետև նույնիսկ թագավորների ոսկորներն ու բազմաթիվ ժողովուրդ տեղական արված՝ օտարություն էին քշված:

Ապա Վասակ սպարապետը իր վաթսուն հազարով առաջ շարժվեց. իր ետևը թողեց Արշակ թագավորին սպասավորների հետ Մարաց աշխարհում մի ամուր տեղում, իսկ ինքը եկավ հասավ Հայաստանի միջնաշխարհը՝ Այրարատյան գավառը. այնտեղ գտնում է Պարսից զորքերը, որոնք այնտեղ կուտակվել, բանակ էին դրել մեծ բազմությամբ, ինչպես ավազը ծովի ափին՝ բանակած Այրարատյան գավառում: Վասակն իր հետ եղած գնդով այնտեղ հասնելով՝ զիջերով անսպասելի կերպով գրոհ է տալիս Պարսից թագավորի բանակի վրա: Եվ տեղնուտեղը սրի են անցկացնում Պարսից բոլոր զորքերը. միայն թագավորը հազիվ ճողոպրում, փախչում է մի ձիով: Մնացածներին հալածելով, փախցնում են իրենց սահմաններից դուրս և նրանցից անթիվ ու անհամար ավար են խլում, որ չափ ու հաշիվ չունեին: Նրանց բոլորին առհասարակ կոտորեցին իրենց սերով, իսկեցին նրանցից իրենց թագավորների ոսկորները, որ պարսիկները գերի էին տանում Պարսից աշխարհը: Որովհետև նրանք, ըստ իրենց հեթանոսական կրոնի՝ ասում էին, «նրա համար ենք մենք Հայոց թագավորների ոսկորները մեր աշխարհը տանում, որ այս աշխարհի թագավորների փառքը, բախտն ու քաջությունը այստեղից թագավորների ոսկորների հետ մեր աշխարհը փախադրվեն»: Արդ՝ Վասակը խլում է նրանցից Հայաստան աշխարհի բոլոր գերիները, իսկ թագավորների ոսկորները, որ ն-

րանցից Վասակը իլեց, տարան, թաղեցին Աղձք կոչված ամուր գյուղում՝ Այրարատ գավառում, որ գտնվում է Արագած մեծ լեռան նեղ ու դժվարամուտ խորշերից մեկում: Իսկ իրենք հոգ տարան աշխարհը խաղաղացնելու, բարեկարգելու, գերիները տեղավորելու, այրածն ու ավերածը նորոգելու: Բայց այս անգամ էլ չարագործ Մերուժանը Պարսից թագավորի հետ փախչում, ազատվում է: Այնուհետև Արշակ թագավորը Վասակ գորավարի հետ պահպանում է երկիրը, սահմանագլխի երկու դռներն զգուշությամբ պահելով, որքան ժամանակ որ կենդանի էին:

ԱՄՍԻԱՆՈՍ ՄԱՐԿԵԼԼԻՆՈՍԸ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՍԻ ԵՎ ԱՐՇԱԿ II-Ի ՄԻՋԵՎ
ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ամփանոս Մարկելլինոսը IV դարի հույն հեղինակ է: Մասնակցել է Հուլիանոս կայսեր Արևելք և Գալլիա ձեռնարկած արշավանքներին: Երկար տարիներ ապրել է Անտիոքում և Հռոմում: Գրել է լատիներեն 31 հատորից բաղկացած պատմական մի աշխատություն՝ «Գործունեություններ» (Res gestae) վերնագրով՝ նպատակ ունենալով այն դարձնել Տակիտոսի «Տարեգրություններ» և «Պատմություն» աշխատությունների շարունակությունը: Մեզ են հասել հեղինակի այդ աշխատության միայն 18 հատորները, որոնց մեջ նկարագրված են կայսրության պատերազմները պարսիկների, գոթերի և այլ ժողովուրդների դեմ: Հեղինակը նկարագրված իրադարձություններին մեծ մասամբ ականատես է:

Ներկա թարգմանության համար օգտագործված է Յու. Կուվակովսկու և Ա. Մոննիի ռուսերեն թարգմանությունը (տե՛ս Аммиан Марцеллин, История, в. 1—3, Киев, 1906—1908): Ամփանոսից ստորև բերված հատվածները հայերեն է թարգմանել Ա. Գ. Աբրահամյանը:

ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գիրք XI

1 — 3. Այդ ժամանակ (այսինքն՝ 360թ.— Ա. Ա.) Կոստանդինոսը, երբ գտնվում էր Կեսարիա քաղաքում, իր մոտ կանչեց Հայոց Արշակ թագավորին¹, մեծ պատվով ընդունեց նրան և ամեն ջանք գործ դրեց հորդորելու, որ նա մնա մեր (այսինքն՝ հռոմեա—

ցիների) հավատարիմ բարեկամը: Կոստանդինոսը լսել էր, որ Պարսից թագավորը խաբեբայության, սպառնալիքի և նենգության ճանապարհով փորձեր է անում, որպեսզի հարկադրի Արշակին հրաժարվելու Հռոմի բարեկամությունից և ամուրկապի իր հետ:

Արշակը բազմիցս երդվեց, որ ինքն ավելի շուտ վերջ կտա իր կյանքին, քան կփոխի իր մտադրությունը: Եվ նա վերադարձավ առատաձեռն պարգևատրված, ինչպես ինքը, այնպես և իր հետ տարած շքախումբը: Արշակը այնուհետև չէր համարձակվում դրժել իր սոված խոստումը: Կոստանդինոսից նա ստացել էր բազմազան շնորհումներ, որոնցից ամենամեծը այն էր, որ նրան կին էր տվել Օլիմպիային՝ անձնապահապես Աբլարիոսի աղջկան, որն առաջներում իր Կոստաս² եղբոր նշանածն էր եղել:

1. Խոսքը Հայոց Արշակ II թագավորի մասին է:
2. Սա Կոստանդինոս կայսեր (337—361) կրտսեր եղբայրն էր, նրա կայսերակիցը (337—350):

ԱՄՄԻԱՆՈՍԸ 383 ԹՎԱԿԱՆԻ «ԱՄՈԹԱԼԻ» ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
Գիրք VII

9—12. (Շապուհ) թագավորը համառորեն պահանջում է, որ իրեն վերադարձվեն, ինչպես ինքն էր ասում, այն երկրամասերը, որոնք խլվել էին Մաքսիմիանոսի ժամանակ: (Բանակցությունների ընթացքում) սակայն պարզվեց, որ նա պահանջում է Անդրտիգրիսյան հետևյալ հինգ գավառները՝ Աղձնիքը, Մոկքը, Ծավղեքը, Ռեիմենեն (Հեր և Զարևանդը) ու Կորդոքն՝ իրենց 15 ամրոցների հետ միասին: Բացի այդ (պահանջում էր) Մծբին, Մինգարա քաղաքները և Կաստրա—Մավրորումը, որն իր դիրքով կարևոր ամրություն էր:

Մեզ համար ավելի լավ էր տաս անգամ կովել, քան ընդառաջել այդ պահանջներից որևէ մեկին: Սակայն վախկոտ կայսրի վրա ազդեցություն գործեց քծնողների խումբը, որոնք տալիս էին ահեղ Պրոկոպիոսի անունը և պնդում, որ եթե կայսրը չշտապի վերադառնալ, ապա Պրոկոպիոսն իմանալով Հուլիանոսի մահը, դյուրությամբ, առանց դիմադրության հանդիպելու, պետական հե-

դաշրջում կկատարի թարմ ուժերով, որոնք գտնվում են նրա հրամանատարության տակ:

Այս չարամիտ խոսակցություններն այնքան հաճախ էին կրկնվում, որ Հովհաննոսն առանց տատանվելու տվեց այն ամենը, ինչ որ պահանջում էին պարսիկները և դժվարությամբ պայմանագրում միայն նշվեց, որ Մծբինը և Մինգարան պարսիկների իշխանության տակ անցնեն առանց բնակիչների և թույլ տրվի հռոմեացիներին հանձնված ամրություններից հեռանալ սահմանապահ պահակակետերի պաշտպանության տակ:

Բացի այդ, պայմանագրում արվեց շատ ավելի ծանր ուխտագանգ մի հավելում, ըստ որի, այդ համաձայնությունից հետո այլևս օգնություն չպիտի տրվեր մեր մշտական և հավատարիմ բարեկամ Արշակին ընդդեմ պարսիկների, եթե նա այդ մեզանից խնդրելու լիներ: Մրանում կրկնակի դիտավորություն կար. նախ պատժել այն մարդուն, որը կայսեր հանձնարարությամբ ավերել է Հիլիոկոմը և ապա սպասել հարմար ժամանակի՝ առանց դժվարության հարձակվելու Հայաստանի վրա:

Եվ դրա հետևանքով էր, որ հետագայում, երկպառակությունների և խռովությունների ժամանակ, այս Արշակը կենդանի գերի վերցվեց պարսիկների կողմից, և իսկվեց Հայաստանից ընդարձակ մի երկրամաս, որը սահմանակից էր Մեդիային: Գրավվեց նաև Արտաշատ քաղաքը:

ՓՎՎՍՏՈՍԸ ՀԱՅ–ՊԱՐՄԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐՇԱԿ II–Ի ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դպր. IV, գլ. ԾԳ. Մրանից հետո պարսից Շապուհ թագավորը դարձյալ (պատգամ) ուղարկեց Հայոց Արշակ թագավորին և ասաց. «Եթե ես և դու իրար հետ հաշտ ենք, ապա եկ, միմյանց հետ տեսակցենք և այնուհետև իբր հայր և որդի լինենք միմյանց, իսկ եթե չես ուզում ինձ տեսնել, ուրեմն պատերազմ ես ուզում մեր երկուսի միջև»: Արշակը նրանից խնդրեց ուխտի հավատարիմ երդում, որ անկասկած լինելով գնա: (Շապուհը) Պարսից թագավորության հավատարիմ երդման օրինակով բերել տվեց ադ,

կնքեց վարագագիր մատանիով և ուղարկեց (Արշակին, ասելով), որ եթե այդ երդումից հետո էլ չգա, ապա թող պատրաստվի պատերազմի:

Երբ Հայոց աշխարհի բոլոր մարդիկ այս տեսան ու լսեցին, ապա ստիպեցին, բանադատեցին, շտապեցրին իրենց Արշակ թագավորին, որ վեր կենա, գնա, ներկայանա Պարսից Շապուհ թագավորին: Այնուհետև Հայոց Արշակ թագավորը կամա-ակամա վեր կացավ վերցրեց իր հետ Հայոց գորավար սպարապետ (Վասակին), իր դայակին, ճանապարհ ընկավ Հայոց աշխարհից Պարսից աշխարհը, Պարսից Շապուհ թագավորի մոտ. գնաց, ներկայացավ Պարսից Շապուհ թագավորին: Երբ նրանց տեսան, երկուսին էլ Արշակ թագավորին և Վասակ սպարապետին բռնեցին և ազատ պահում էին ազնվական թիկնապահ զորքերի մեջ: Եվ Շապուհ թագավորը կանչեց Արշակ թագավորին ու խիստ նախատեց նրան իբրև իր ծառայի, իսկ նա նրա առաջ իրեն հանցավոր և մահապարտ ճանաչեց: Դրանից հետո նրան դարձյալ թիկնապահների գնդին հանձնեցին, որ պահեն:

IV, գլ. ԾԴ. Ապա Պարսից Շապուհ թագավորը կանչում է վիուկներին, աստղահմաններին ու քավոյաներին, նրանց հետ խոսում է և ասում. «Ես շատ անգամ կամեցա սիրել Հայոց Արշակ թագավորին, բայց նա ինձ միշտ անարգեց: Ես նրա հետ խաղաղության դաշն կապեցի, և նա երդվեց քրիստոնեական կրոնի գլխավոր (սրբության) վրա, որին Ավետարան են ասում. նախ այն երդումը դրժեց... Որովհետև Հայոց Արշակ թագավորը ահա երեսուն տարի է, որ Արշաց հետ պատերազմ է մղում, և ոչ մի տարի մենք չկարողացանք հաղթել, իսկ այժմ ինքն իր ոտքով էլ էլ եկել է ինձ մոտ: Բայց եթե գիտենայի, թե այսուհետև նա կմնա իմ պայմանին և հնազանդության անկեղծ ուխտով, ապա շատ մեծարանքներով նրան խաղաղությամբ կուղարկեի իր աշխարհը»:

Քավոյաները նրան պատասխան տվին և ասացին. «Այսօր մեզ ժամանակ տուր, վաղը քեզ կպատասխանենք»: «Հաջորդ օրը բոլոր քավոյաներն ու աստղահմանները հավաքվեցին եկան և ասացին թագավորին. «Հիմա որ Հայոց Արշակ թագավորը եկել է քեզ մոտ, ինչպե՞ս է քեզ հետ խոսում, ի՞նչ լեզու է բանեցնում կամ ինչպե՞ս է իրեն պահում»: Թագավորն ասաց. «Նա իրեն համարում է ինչպես մեկը իմ ծառաներից. ուզում է իմ ոտքի հողը

դառնալ»։ Նրանք ասացին թագավորին. «Դե՛, արա ինչ որ քեզ ասում ենք. նրանց այստեղ պահիր, մարդիկ ուղարկիր Հայոց աշխարհը, բերել տուր այնտեղից՝ Հայաստանի սահմաններից մոտ երկու բեռ հող և մի ամանով ջուր։ Հետո հրամայիր, որ քո սենյակի հատակի կեսի վրա շաղ տան Հայաստանից բերած հողը. ապա դու ինքդ Հայոց Արշակ թագավորի ձեռքից կբռնես, նախ կտանես սենյակի այն տեղը, որտեղ բնական գետինն է, և նրան հարցուփորձ կանես։ Հետո նրա ձեռքը բռնած, հայկական հող շաղ տված տեղը կտանես և կլսես թե ինչ է խոսում և այն ժամանակ կիմանաս, թե երբ նրան արձակելու լինես Հայաստան, քո ուխտն ու դաշինքը կպահի՞, թե՞ ոչ։ Որովհետև եթե հայկական հողի վրա խիստ լեզվով խոսի, իմացի՛ր, որ Հայոց աշխարհը հասնելուն պես հենց նույն օրը նույն լեզուն կբանեցնի, նույն պատերազմը կնորոգի քեզ հետ, նույն ճակատամարտերը, նույն թշնամությունը կշարունակի»։

Պարսից թագավորը քավոյաներից այս լսելով՝ մարդիկ ուղարկեց Հայաստան արագավազ ուղտերով հողի և ջրի, որ գան և նրա համար պարզեն հմայքը։ Քիչ օրերից հետո եկան ու բերին այն, ինչի որ նա նրանց ուղարկել էր։ Ապա Շապուհ թագավորը հրաման է տալիս իր սենյակի հատակի կեսի վրա շաղ տալ Հայաստանից բերած հողը և վրան ջուր լցնել, իսկ մյուս կեսը՝ թողնել բնիկ երկրի նույն հողը։ Եվ Հայոց Արշակ թագավորին բերել տվեց իր առաջ ու հրամայեց մյուս մարդկանց հեռացնել և նրա ձեռքից բռնած ճեմելով շրջում էր։ Սենյակում երթնեկելիս, երբ ճեմում էին պարսկական հողի վրա, ասաց նրան. «Արշակ թագավոր Հայոց, դու ինչո՞ւ ինձ թշնամի եղար, ես քեզ որդու նման սերեցի, կամեցա աղջիկս քեզ կնության տալ և քեզ ինձ որդի դարձնել, իսկ դու իմ դեմ խստացար, ինքնակամ, հակառակ իմ կամքի, ինձ թշնամի դարձար, և ահա ամբողջ երեսուն տարի է ինձ հետ պատերազմեցիր»։

Արշակ թագավորը ասում է. «Մեղանչեցի և հանցավոր եմ քո առաջ. որովհետև ես եկա, քո թշնամիներին հաղթեցի ու կոտորեցի և հույս ունեի քեզանից կյանքի պարզ և ստանալ. բայց իմ թշնամիներն ինձ մոլորեցրին, քեզանից վախեցրին և փախչել տվին։ Եվ երդումս, որով քեզ երդվեցի, ինձ քո առաջը բերեց, ու ահա ահա քո առաջ, և ահա ես՝ քո ծառան, քո ձեռքում եմ. ինչպես ու-

զում ես վարվիր ինձ հետ, եթե կամենում ես սպանիր, որովհետև ես՝ քո ծառան, շատ հանցավոր եմ քո առաջ, մահապարտ եմ»:

Շապուհ թագավորը նրա ձեռքից բռնած շրշում էր ճեմելով. անմեղ ձևանալով նրան բերում էր հայկական հող շող տված հատակի վրա: Իսկ երբ (Արշակը) այն տեղն էր հասնում, հայկական հողի վրա ոտք էր դնում, սաստիկ ըմբոստանալով, հպարտանալով, խոսքը փոխում էր, սկսում էր խոսել և ասել. «Հեռո՛ւ ինձանից, չարագործ ծառա, որ տերերիդ վրա տեր ես դարձել, և ես չեմ ների քեզ ու քո որդիներին իմ նախնիների վրեժը և Արտավան թագավորի մահը: Որովհետև այժմ դուք՝ ծառաներդ, մեր՝ ձեր տերերի, բարձն եք հափշտակել, բայց ես չեմ թույլ տա այդ, մինչև դարձյալ մենք մեր տեղը չգրավենք»:

(Շապուհը) դարձյալ նրա ձեռքից բռնած տանում է պարսկական հողի վրա. այն ժամանակ (Արշակը) զոջում էր ասածների համար, խանարհվում էր, նրա ոտքերն էր ընկնում, սաստիկ ափսոսում, զոջում էր իր ասած խոսքերի համար: Իսկ երբ ձեռքից բռնած տանում էր հայկական հողի վրա, առաջվանից ավելի խիստ էր խոսում: Նորից հեռացնում էր այդ հողի վրայից, սկսում էր խոսքերով ապաշխարել: Առավոտից մինչև երեկո շատ անգամ փորձեց նրան, որ երբ հայկական հող շող տված հատակի վրա էր տանում, խստանում, ամբարտավանանում էր, իսկ հենց որ կանգնում էր հատակի բուն գետնի վրա, զոջում էր:

Այն ժամանակ Պարսից Շապուհ թագավորը հրաման է տալիս բերել շղթաներ և գցել Արշակի պարանոցը, իսկ ոտքերին և ձեռքերին դնել կապանքներ և տանել նրան Անդրըշն բերդը, որին ասում են Անհուշ բերդ¹, և կապած պահել այնտեղ մինչև մեռնի:

Հաջորդ օրը Շապուհ թագավորը հրամայեց իր առաջը բերել Վասակ Մամիկոնյանին՝ Մեծ Հայքի գորավար–սպարապետին: Սկսեց նրան անարգել, որովհետև Վասակը փոքր էր մարմնով, Պարսից Շապուհ թագավորը ասաց նրան. «Աղվե՛ս, այդ դո՞ւ էիր այն խանգարիչը, որ այսքան տարի մեզ չարչարեցիր, դո՞ւ էիր, որ այսքան տարի կոտորում էիր արիներին. Հիմա ինչպե՞ս ես, որ ես քեզ աղվեսի մահով սպանեմ»: Վասակը պատասխան տալով ասաց. «Այժմ դու ինձ տեսնելով մարմնով փոքր, իմ մեծության չափը չզգացի՞ր, որովհետև մինչև այժմ ես քեզ համար առյուծ էի, իսկ այժմ՝ աղվե՛ս: Բայց մինչ ես Վասակն էի, ես հսկա

էի. մի ոտքս մի լեռան վրա էր, մյուս ոտքս՝ մի այլ լեռան վրա: Երբ աջ ոտքիս վրա էի հենվում, աջ լեռն էի գետին տանում, երբ ձախ ոտքիս վրա էի հենվում, ձախ լեռն էի գետին տանում»: Շապուհ թագավորը հարցրեց և ասաց. «Դե ասա իմանանք, այդ ի՞նչ լեռներ են, որ դու գետին էիր տանում»: Վասակն ասաց. «Երկու լեռներից մեկը դու էիր, մյուսը՝ Հունաց թագավորը. քանի որ աստված հաշտ էր մեզ հետ, քեզ էլ էի գետին տանում, Հունաց թագավորին էլ, քանի որ մեր հոր Ներսեսի օրհնությունը մեզ վրա էր, և աստված մեզ ձեռքից չէր թողել: Քանի որ մենք նրա խոսքը լսում էինք և նրա խրատով էինք շարժվում, կարողացանք՝ քեզ խրատ տալ, մինչև որ մենք ինքներս բաց աչքերով խորխորատի մեջ ընկանք: Հիմա ինչ ուզում ես արա»: Ապա Պարսից թագավորը հրամայեց՝ Հայոց Վասակ գորավարի մորթը հանել, խոտով լցնել և տանել նույն Անդրըշն բերդը, որ Անհուշ է կոչվում, որտեղ բանտարկեցին և Արշակ թագավորին:

1. Անհուշ բերդը կամ պարսկերենով Անդրըշնը թարգմանվում է «Մոռացության բերդ»: Ուսումնասիրողներից ոմանք այն նույնացնում են Խուժիստանի Անդիմիշկի հետ:

ԱՄՄԻԱՆՈՍՆ ԱՐՇԱԿԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գիրք XII

1—4. Պարսից երկարակյաց Շապուհ թագավորը, որն իր գահակալության ատաջին տարիներից սկսած հակում ուներ հափշտակության, Հուլիանոս կայսեր մահվանից և ամոթալի խաղաղության պայմանագիրը կնքելուց հետո, որոշ ժամանակ դեռ պահպանում էր բարեկամությունը մեզ հետ: Սակայն իր ծերության թեքված տարիքում, հանկարծ ոտքի տակ տալով Հովհանոսի հետ կնքած պայմանագրի պայմանները, ցանկանալով իր գերիշխանությանը ենթարկել Հայաստանը, սկսեց ձեռք մեկնել Հայաստանին այն պատճառաբանությամբ, որ իբրև թե պայմանագիրն արդեն կորցրել է իր ուժը: Սկզբում նա գործ դրեց տարբեր տեսակի խարդավանքներ, սակայն բնակչության կողմից հանդիպելով դիմադրության, սկզբից մերթ դավով և բռնությամբ նեղում էր երկիրը և մերթ աշխատում իր կողմը թեքել նախարարների և ազնվական-

ների, երբեմն ավագակաբար հարձակումներ գործում երկրի վրա: Հետո, գործի դնելով հրապուրանք և երդմնագանցություն, նա կարողացավ ձեռք գցել Արշակին:

Եվ Շապուհը Արշակին մի անգամ հրավիրելով խնջույքի, կարգազրեց նրան տանել զադոնի դռնով, հանել նրա աչքերը, շղթայել արծաթյա շղթայով, որը նրանց մոտ ավելի պատվավոր մարդկանց պատժի համար համարվում էր դատարկ միսիթարության միջոց, ապա արքայից նրան Ագաբանա անունով բերող, ուր նա, զանազան տանջանքներից հետո մահապատժի ենթարկվեց:

ԱՐՇԱԿ II-Ի ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ ՓԱՎՍՏՈՍԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դպր. V, գլ. Է. Այն ժամանակները դեռևս կենդանի էր Հայոց Արշակ թագավորը Պարսից թագավորության իշխանության երկրում՝ Խուժաստանի կողմերում, Անդրըշն բերդում, որին ասում են Անհուշ բերդ: Այս ժամանակ պարսիկները դադարեցրին պատերազմները հայերի հետ, որովհետև Քուշանաց Արշակունի թագավորը, որ նստում էր Բալխ¹ քաղաքում, պատերազմ սկսեց պարսից Շապուհ թագավորի դեմ, որ Սասանի տոհմից էր: Եվ Շապուհ թագավորը պարսից բոլոր զորքերը գումարեց և տարավ նրա դեմ պատերազմելու, նույնպես և Հայոց աշխարհից տարած գերությունից բոլոր հեծելազորքը իր հետ պատերազմի տարավ, մինչև անգամ Հայոց Արշակ թագավորի ներքինուն: Հայոց Արշակ թագավորի այդ ներքինին հավատարիմ պաշտոնյա էր, մեծ իշխանության տեր, շատ սիրված ու պատիվների արժանացած. նրա անունն էր Դրաստամատ:

Երբ Քուշանաց թագավորի և Պարսից թագավորի միջև պատերազմ սկսվեց, քուշանների զորքերը շատ նեղեցին Պարսից զորքերին, շատնրին կոտորեցին Պարսից զորքերից, շատերին ձերբակալեցին և մյուսներին հալածեցին, փախուստի մատնեցին: Իսկ Դրաստամատ ներքինին, որ Հայոց Տիրան թագավորի և նրա որդու՝ Հայոց Արշակ թագավորի տարիներին իշխում էր Անգեղտան գավառի վրա, հավատարմությամբ պահում էր Անգեղ բերդի գան-

ձերը, նույնպես և բոլոր արքունական բերդերը, որ գտնվում էին այն կողմերում: Նույնպես և Օռփաց աշխարհում Բնաբեղ բերդում եղած գանձերը նրա տեսչության տակ էին և նրա բարձր բոլոր նախարարների բարձերից վեր էր: Եվ որովհետև այս պաշտոնը և Հայր կոչված մարդպետությունը ներքինիներին էին հանձնվում Արշակունյաց թագավորության ամենահին ժամանակներից ի վեր, ուստի այս ներքինի Դրաստամատին՝ Անգեղտան իշխանին էլ գերի էին տարել Պարսկաստան այն ժամանակ, երբ Հայոց Արշակ թագավորին բռնեցին:

Այս Դրաստամատը պատահեց այն ճակատամարտում, որի մեջ քուշանները հաղթեցին Պարսից Շապուհ թագավորին: Դրաստամատն այնտեղ անպատմելի քաջություններ գործեց, Շապուհ թագավորի համար անչափ կովեց, որ կարողացավ նրան մահից ազատել և քուշաններից շատերին կոտորեց և շատ ախոյանների գլուխներ բերեց նրա առջև: Պարսից Շապուհ թագավորին էլ փրկեց, երբ նրան պատերազմի խառնուրդի մեջ թշնամիները շրջապատել ու նեղն էին գցել: Իսկ երբ Պարսից Շապուհ թագավորը դարձավ, եկավ Ասորեստան, մեծ շնորհակալություն հայտնեց ներքինի Դրաստամատին նրա ծառայությունների համար. և ասաց նրան Պարսից Շապուհ թագավորը. «Խնդրի՛ր դու ինձանից, ինչ որ ուզում ես, քո խնդրածը կտամ, չեմ մերժի»: Դրաստամատը ասաց թագավորին. «Ես քեզանից ոչինչ չեմ ուզում, բացի միայն նրանից, որ հրաման տաս ինձ՝ գնամ իմ իսկական տիրոջը՝ Հայոց Արշակ թագավորին տեսնեմ: Եվ միայն մի օրվա համար, երբ ես նրա մոտ գնամ, հրաման տուր նրան կապանքներից արձակեք, և ես իրավունք ունենամ լվանալ նրա գլուխը, օձել, ազնիվ զգեստ հագցնել, նրա համար սեղան պատրաստել, նրա առաջ խորտիկներ դնել, գինի տալ և ուրախացնել նվազարաններով. ճիշտ մի օր»:

Շապուհ թագավորն ասաց. «Դժվար բան խնդրեցիր, որովհետև այն ժամանակից ի վեր, որ Պարսից թագավորությունը կանգուն է և այն բերդը կոչվել է Անհուշ, չի եղել որևէ մարդ, որ համարձակված լինի թագավորներին հիշեցնել, թե թագավորները որևէ մեկին այնտեղ բանտարկել են, չի հիշատակվել որևէ մարդ, որին բանտարկել են այն բերդում, ուր մնաց թագավոր մարդը և իմ հավասարը՝ հակառակորդը, որ կապված է այն բերդում: Այնինչ դու անհանգստացրիր մեզ: Դու ահա մահիդ աչքդ առար և

հիշեցրիր Անհուշը՝ անհիշելին, որ Արյաց թագավորության մեջ սկզբից ի վեր չի պատահել այսպիսի բան: Բայց որովհետև մեծ է քո՝ ինձ ցույց տված ծառայությունը, թող կատարվի խնդիրքդ. գնա, ինչ որ խնդրեցիր, տալիս եմ: Բայց դու պետք է քո սեփական օգուտը մտածելի, երկրներ, գավառներ կամ գանձեր խնդրելի: Բայց երբ դու այդ խնդրեցիր, թող այդ բացառություն լինի Արյաց թագավորության օրենքից: Գնա՛, քեզ տվի, ինչ որ դու ինձնից խնդրեցիր քո ծառայության փոխարեն»:

Եվ նրան տվեց մի հավատարիմ թիկնապահ ու հրովարտակ արքունական մատանիով կնքված, որ ելնի գնա Անդրըշն բերդը և ինչպես որ կամենա, ինչպես որ խնդրեց, այնպես էլ վարվի կապյալ Արշակի հետ, որ Հայաստանի թագավոր էր եղել մի ժամանակ: Եվ Դրաստամատը արքունական հրովարտակով թիկնապահի հետ գնաց Անհուշ բերդը, տեսավ իր իսկական տեր Արշակին, արձակեց երկաթե կապանքներից, ձեռնակապերից ու ոտնակապերից և անուրներից, նրա գլուխը լվաց, նրան լողացրեց. նրան ազնիվ զգեստներ հագցրեց, սեղան սարքեց նրա համար, նրան բազմեցրեց, նրա առաջ թագավորավայել ընթրիք դրեց, գինի դրեց առաջը, ինչպես թագավորների կարգն է, նրան զվարթացրեց, մխիթարեց և նվազարաններով ուրախացրեց:

Երբ աղանդերի հերթը հասավ, նրա առաջ դրին միրգ, խնձոր, վարունգ ու ամիճ² և դանակ տվին, որպեսզի կտրի և ուտի, ինչպես կամենում է: Դրաստամատն էլ ոտքի կանգնած՝ նրան շատ ուրախացնում էր և մխիթարում: Երբ նա խմեց, գինին գլուխն ընկավ, նա հարբեց ու հպարտացավ և ասաց. «Վա՛յ ինձ, Արշակիս, որտեղի՛ց ուր ընկա և ի՛նչ օրի հասա»: Այս ասելով՝ դանակը, որ ձեռքին բռնած ուներ, որով միրգը կամ ամիճը պիտի կտրեր, խրեց իր սիրտը և իսկույն մեռավ հենց նստած տեղում: Դրաստամատը երբ այս տեսավ, վրա ընկավ, դանակը քաշեց հանեց նրա մարմնից և խրեց իր կողը: Նա էլ նմանապես նույն ժամին մեռավ:

1. Բալխը հին Պարսկաստանի վաճառաշահ քաղաքներից մեկն էր, գտնվել է Պարապամիս և Տյան-Շան լեռների միջև, այն Զրադաշտի ծննդավայրն է համարվում, հիշվում է Դարեհ Վշտասայանի սեպագիր արձանագրություններում:

2. Ամիճը որսի մսից պատրաստված համեղ ուտելիք էր:

ՊՐՈԿՈՊԻՈՍ ԿԵՍԱՐԱՑԻՆ ԱՐՇԱԿ II-Ի ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Պրոկոպիոս Կեսարացին (VI դ.) բյուզանդական պատմիչ է, ծնվել է V դարի վերջին և ապրել մինչև 562 թվականը: Եղել է գորավար Բելիսարիոսի քարտուղարը և իրավական գործերի խորհրդատուն: Հեղինակ է մի շարք աշխատությունների, որոնցից պատմական մեծ արժեք ունի «Պատերազմների մասին»-ը, որը գրել է 550—554 թթ.: Այդ աշխատությունը բաղկացած է ութ գրքից, որոնցից երկուսը նվիրված է պարսկական պատերազմներին:

Այդ երկու գրքում արժեքավոր տեղեկություններ կան նաև Հայաստանի մասին: Պատմական կարևոր սկզբնաղբյուր է Պրոկոպիոսի «Անեկդոտան» կամ «Գաղտնի պատմությունը», որտեղ հեղինակը հիմնականում շարադրել է կայսրության ներքին կյանքը: Այստեղ ևս տեղեկություններ կան Հայաստանի, ինչպես նաև Բյուզանդիայի հայկական գաղթավայրերի մասին: Պրոկոպիոսի աշխատությունների մեջ եղած այն հատվածները, որոնք վերաբերում են հայ ժողովրդի պատմությանը, առանձնացրել և թարգմանել է պատմական գիտությունների դոկտոր Հ. Բարթիկյանը և հրատարակել է 1967 թ. «Պրոկոպիոս Կեսարացի» ընդհանուր վերնագրով: Ստորև բերված հատվածները վերցված են այդ հրատարակությունից:

ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Գիրք I

5. ... Հայոց պատմությունը պատմում է՝ թե Անհուշ բերդի մասին պարսկական օրենքը միայն մի անգամ խախտվեց՝ հետևյալ կերպ:

Պարսիկների և հայերի միջև Պարսից Պակուր արքայի² և Հայոց Արշակ Արշակունու ժամանակ երեսուներկու տարի չհայտարարված պատերազմ էր գնում: Այս պատերազմի երկարատևության պատճառով երկու կողմերն էլ անչափ վնաս կրեցին, մասնավորապես՝ հայերը: Երկուսի միջև անվստահությունն այնքան խորացավ, որ ոչ ոք չէր կարողանում բանակցությունների մեջ մտնել մյուս կողմի հետ: Այդ միջոցին պատերազմ ծագեց պար-

սիկների և հայերից ոչ հեռու բնակվող այլ բարբարոսների միջև: Հայերը, ցանկանալով պարսիկներին ցույց տալ դեպի նրանց ունեցած իրենց բարյացակամությունը և հաշտություն կնքելու պատրաստակամությունը, անսպասելիորեն հարձակվեցին այդ բարբարոսների երկրի վրա (նախօրոք տեղյակ պահելով պարսիկներին) և թշնամիների գրեթե բոլոր տղամարդկանց կոտորեցին: Պակուրը կատարվածից անչափ գոհ մնալով, Արշակի մոտ ուղարկեց մեծամեծներից ոմանց, հավատարմության նշանակներ տվեց և հրավերեց իր մոտ: Երբ վերջինս հասավ [Պակուրի] մոտ, արքան նրան հյուրընկալեց և եղբոր նման հավասար համարեց: Այնտեղ երկուսն էլ մեծ երդում տվեցին, որ պարսիկները և հայերը միմյանց բարեկամ են և դաշնակից, որից հետո Պակուրը թողեց, որ Արշակը գնա իր հայրենիքը: Քիչ ժամանակ անց, ոմանք զրպարտեցին Արշակին, իբր նա ուզում է ապստամբություն բարձրացնել: Այդ բանին Պակուրը հավատաց և անմիջապես Արշակին իր մոտ կանչեց, ասելով, որ լավ կլինեք բոլոր հարցերի շուրջը նրա հետ խորհրդակցել: [Արշակն] իսկույն գնաց նրա մոտ իր հետ տանելով ամենառազմունակ հայերից ոմանց, ինչպես, նաև Վասիլիոսին, որը նրա գորավարն էր և խորհրդականը՝ շատ քաջ և խելացի: Պակուրը և՛ Արշակին, և՛ Վասիլիոսին սկսեց բացեիբաց պախարակել և ամբաստանել, որ նրանք դրժել են երդումը և ուզում են շուտով ապստամբություն բարձրացնել, մի բան, որ նրանք մերժեցին, անվերջ երդվելով, որ իրենք երբեք նման մտադրություն չեն ունեցել: Պակուրն սկզբում նրանց կալանավորեց, ապա հարցրեց մոզերին՝ ինչպե՞ս վարվել նրանց հետ: Մոզերը արդար չէին համարում դատապարտելը, քանի որ նրանք չէին ընդունում մեղադրանքը և բացեիբաց չէին խոստովանում, և խորհուրդ տվեցին այնպես անել, որ Արշակը ստիպվի ինքն իրեն մեղադրել: Մոզերն առաջարկեցին արքայական վրանի հատակը ծածկել գոմաղբով՝ կեսը Պարսից երկրի, իսկ մյուս կեսը Հայոց: Արքան այդպես էլ արեց: Այն ժամանակ մոզերը վրանի շուրջը մոզություններ կատարելուց հետո առաջարկեցին արքային, որ նա Արշակի հետ պտույտ կատարի և մեղադրի Արշակին դաշինքը խախտելու և երդմագանցության մեջ: Մոզերը ևս պետք է ներկա լինեին այդ խոսակցությանը՝ որպես զրույցի վկաներ: Պակուրը հրավիրեց Արշակին, նրա հետ շրջեց վրանում, ուր ներկա էին մո-

գերը, և հարցրեց՝ թե ինչո՞ւ է նա, դրժելով երդումը, պատճառ դառնում պարսիկների և հայերի մեծ դժբախտության: Քանի դեռ խոսակցությունը տեղի էր ունենում այն մասում, ուր պարսկական հողն էր փոփած, Արշակը չէր ընդունում մեղադրանքը, ամենասարսափելի երդումներով հաստատում էր և վստահեցնում, որ ինքը Պակուրի հավատարիմ ծառան է: Բայց երբ խոսակցության ընթացքում հասնում էին վրանի կենտրոնը, ապա անցնում Հայոց երկրի գոմաղբով ծածկված վայրը, ահա այստեղ Արշակն անսպասելի կերպով, չգիտեմ ինչից դրդված, ոչ միայն փոխում էր խոսակցության շեշտը, դառնում ավելի հանդուգն՝ սպառնալով Պակուրին և պարսիկներին, այլև հայտարարում էր, որ վրեժ կլուծի նման անպատվության համար, երբ ինքը շուտով իր անձի տերը դառնա:

Համարձակությամբ այդ ասելով նա ճեմում էր, մինչև որ շրջելով հասավ Պարսից երկրի գոմաղբը: Այստեղ նա նորից նույն երգն էր երգում, որ ինքը Պակուրի ծառան է և այլ ողորմագին խոսքեր ասում: Երբ նորից հասավ Հայոց հողի վրա, նա անցավ սպառնալիքներին: Եվ այսպես բազմիցս մի հողի վրայից մյուսն անցնելով, ոչ մի գաղտնի բան չթողեց: Ահա դրանից հետո մոզերը մեղադրեցին նրան դաշինքը խախտելու և երդմնագանցության մեջ: Պակուրը Վասիկիսին մորթագերձ արեց, մորթին ցրեց ծղոտով և կախեց շատ բարձր ծառից: Իսկ Արշակին (քանի որ չէր կարող սպանել արքայական արյուն ունեցող մարդուն) բանտարկեց Անհուշ բերդում:

Որոշ ժամանակ անց, Արշակին Պարսից երկիրը ուղեկցող ամենամերձավոր մարդկանցից մի հայ մասնակցեց պարսիկների արշավանքին՝ բարբարոս մի ժողովրդի դեմ: Պակուրը, տեսնելով այդ մարդու՝ պատերազմում ցուցաբերած քաջագործությունները և այն, որ նա պարսիկների հաղթության պատճառ դարձավ, պահանջեց նրանից ուզածը խնդրել, խոստանալով բավարարել նրա ամեն մի ցանկությունը: Սա միայն մի բան խնդրեց, որ իրեն թույլատրվի մեկ օր ծառայել Արշակին: Դա [արքային] շատ դժվար դրության մեջ գցեց, որովհետև նա ստիպված էր խախտել վաղեմի օրենքը, սակայն ցույց տալու համար, որ իր խոսքի տերն է, թույլ տվեց, որ խնդիրքը կատարվի: Արքայի թույլտվությամբ նա մտավ Անհուշ բերդը, համբուրեց Արշակին և երկուսը գրկախառնված ողբացին իրենց ճակատագիրը և հազիվհազ իրարից բաժանվեցին:

Ողբից հետո, հայր լողացրեց Արշակին և արեց ինչ որ ընդունված էր. հազարեց նրան արքայական հանդերձանքը ու բազմեցրեց բազմոցի վրա: Այնտեղ Արշակը արքայավայել, ըստ նախկին սովորության, հյուրասիրեց ներկա եղողներին: Ճաշկերույթի ժամանակ բազմաթիվ կենացներ և այլ խոսքեր ասվեցին, որոնք շատ դուր եկան Արշակին: Գինարբուքը երկարեց մինչև գիշեր և խոսակցությամբ շատ ուրախացան և անչափ բավարարություն ստացած հազիվ բաժանվեցին իրարից: Պատմում են, որ այն ժամանակ Արշակն ասել է թե լավագույն օրն է անցկացրել, հանդիպել է իր ամենասիրած մարդուն, և որ այլևս ի վիճակի չէ տանել կյանքի տառապանքները: Այդ ասելուց հետո ինքնասպանություն է գործել այն դանակով, որ ճաշկերույթի ժամանակ դիտմամբ թաքցրել էր, և անհայտ ձևով վախճանվել: Արշակի մասին այս [վկայությունը] Հայոց պատմությունն է տալիս և, ինչպես վերևում ասվեց, այդ ձևով Անհուշ բերդի մասին օրենքը խախտվեց: Իսկ ես շարունակում եմ ընդհատաձև [պատմությունը]:

1. Պրոկոպիոսի ակնարկը, թե՛ «Հայոց պատմությունը պատմում է», անշուշտ, վերաբերում է Փավստոս Բուզանդի Պատմությանը: Պրոկոպիոսն ամբողջապես և բառացի վերցրել է Արշակի և Վասակի Պարսկաստան կանչվելու հատվածը, Արշակի դատաքնությունը՝ հայկական հողի և ջրի միջոցով, Արշակի բանտարկությունը Անհուշ բերդում, Դրաստամատի և Արշակի ինքնասպանությունը և այլ մանրամասնություններ: Քիչ հավանական է, որ Փավստոսի բնագիրը Պրոկոպիոսի ժամանակ գոյություն է ունեցել հունական թարգմանությամբ, մնում է կարծել, որ կամ Պրոկոպիոսն իմացել է հայերեն, օգտվել է հայկական բնագրից և կամ ուրիշներն են այդ հատվածները թարգմանել հունարեն:

2. Խոսքն այստեղ Պարսից թագավոր Շապուհ II-ի մասին է:

ՓԱՎՍՏՈՍՆ ԱՐՏԱԳԵՐՄԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՄԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դպր. IV, գլ. ԾԵ. Այնուհետև պարսից Շապուհ թագավորը Հայոց աշխարհի վրա ուղարկեց իր իշխաններից երկուսին, մեկի անունը Ջիկ, մյուսինը՝ Կարեն, հինգ հարյուր բյուր¹ զորքով, որ գան Հայոց աշխարհը քարուքանդ անեն: Նրանք եկան Հայոց աշխարհի վրա: Երբ Հայոց աշխարհի տիկինը՝ Հայոց Արշակ թագավորի Փառանձեմ կինը, տեսավ, որ Պարսից թագավորի զորքերը

լցվեցին Հայոց աշխարհը, առավ իր հետ մոտ տասնմեկ հազար ընտիր սպառազինված պատերազմող մարդիկ ազատներից և Պարսից զորքերից խույս տալով, դիմեց, գնաց Արտագերս բերդը Արշարունյաց գավառում²: Հետո Պարսից բոլոր զորքերը հասան, բերդի շուրջը նստեցին, պատեցին, պաշարեցին: Իսկ նրանք ներսը ամրացան՝ հույս դնելով տեղի ամրության վրա, իսկ սրանք բանակ զարկելով, նստեցին դուրսը, ձորերի շուրջը: Այսպես տասներեք ամիս բերդի շուրջը նստեցին և չկարողացան բերդն առնել, որովհետև տեղը շատ ամուր էր: Ամբողջ երկիրը քանդեցին, ավերեցին, դուրս էին գալիս շրջակա գավառները և երկրները ավարի էին առնում, մարդիկ և անասուններ գերելով, բերում էին իրենց բանակը, ուրիշ տեղերից կենսամթերք էին բերում և ուտում՝ բերդը պաշարման մեջ պահելով:

Իսկ Պապը՝ Արշակի որդին, այդ ժամանակ Հայոց աշխարհում չէր. նա Հունաց թագավորի մոտ էր, իսկ ազատների տոհմերից բաղկացած ամբողջ բանակը այս բաները լսելով՝ գնաց իրենց համար օգնություն խնդրելու, նրանց զորագլուխն էր Մուշեղը՝ Վասակ սպարապետի որդին: Նրանք գնացին իրենց արքայորդու մոտ և բանակցում էին Հունաց թագավորի հետ, նրան համոզում էին իրենց թիկունք լինել: Իսկ Հայոց աշխարհը նրանք հաճախ սուրհանդակներ էին ուղարկում երկրի տիկնոջ՝ Փառանձեմի մոտ, որ տուկա, բերդը պաշտպանի, պարսից ձեռքը չհանձնվի: Նրա որդուց՝ Պապի կողմից էլ հաճախակի պատվիրակներ էին գալիս շաբաթ շաբաթի վրա, գաղտնի դռնով մի հնարով բերդ էին մտնում, սիրտ էին տալիս տիկնոջը, այսպես բերդի պաշարումը տևեց տասներեք ամիս: Իսկ պատվիրակները շարունակ գնում գալիս էին՝ ասելով, թե՝ «Պինդ կաց, Պապ որդիդ գալիս է և կայսերական գունդ է բերում օգնության»: Այս քաջալերությունը երկար ձգձգվում էր, որովհետև ասում էին. «Մի քիչ էլ, մի փոքր ժամանակ էլ համբերի՛ր օգնությունը հասել է»:

Տասնչորսերորդ ամսից հետո աստծուց հարված հասավ բերդում ապաստանած գաղթականների վրա. բերդում եղողների մեջ մահ ընկավ, աստվածային պատուհաս... Մահը սկսվելու օրից մի ամիս էլ չտևեց, որ բոլորը կոտորվեցին, մոտ տասնմեկ հազար տղամարդ և մոտ վեց հազար կին. մի ամիս չանցավ, որ բերդում եղածները բոլորը կոտորվեցին... Իսկ Փառանձեմ տիկինը տես-

նելով, որ մենակ մնաց, բերդի դուռը բացեց և Պարսից գորքը թողեց բերդից ներս: Եկան տիկնոջը բռնեցին և բերդից իջեցրին: Հետո Պարսից գորավարները բերդը բարձրացան, ավար առան Հայոց թագավորի գանձերը, որ բերդում պահվում էին. բոլորը վար իջեցրին: Ինը օր, ինը գիշեր շարունակ իջեցնում էին, ինչ որ գտան Արտազեսը բերդում, և տիկնոջ հետ միասին գերի քշեցին:

Այնուհետև եկան Արտաշատ մեծ քաղաքը, գրավեցին, նրա պարիսպները կործանեցին, այնտեղ էլ պահված գանձերը առան և ամբողջ քաղաքը գերեվարեցին: Արտաշատ քաղաքից գերի տարան ինը հազար տուն հրեա, որոնց Արշակունի Տիգրան թագավորը գերի էր բերել Պաղեստինից, և քառասուն հազար տուն հայ: (Այսքան մարդ) Արտաշատ քաղաքից տարան: Քաղաքի շինություններից փայտաշենները կրակ տվին այրեցին, քարաշենները քանդեցին, նույնպես և պարիսպը. քաղաքի բոլոր շինվածքները հիմնահատակ կործանեցին, ոչ մի քար քարի վրա չթողին, քաղաքը բնակիչներից թափուր, անմարդի, ավերակ դարձրին:

Գրավեցին Վաղարշապատ քաղաքն էլ. քանդում, բրում, հիմքից կործանում էին, այս քաղաքից էլ գերի տարան տասնիներ հազար տուն: Ամբողջ քաղաքում շենք չթողին: Բոլորը քարուքանդ արին, կործանեցին: Ասպատակներ ուղարկելով բոլոր չափահաս մարդկանց կոտորում էին, կանանց, երեխաներին գերի էին վերցնում: Հայոց թագավորության բոլոր բերդերն առան, մեծ քանակության պաշարեղեն հավաքեցին նրանց մեջ և բերդապահներ թողին:

Առան Երվանդաշատ մեծ քաղաքն էլ. այստեղից դուրս բերին քսան հազար տուն հայ և երեսուն հազար տուն հրեա, իսկ քաղաքը հիմնահատակ կործանեցին: Հետո առան Բագրևանդի Չարեհավան քաղաքը, այնտեղից էլ գերի վերցրին հինգ հազար տուն հայ և ութ հազար տուն հրեա և քաղաքը հիմնիվեր կործանեցին: Առան նաև Զարիշատ մեծ քաղաքը Ադիհովիտ գավառում, (գերի վերցրին) տասնչորս հազար տուն հրեա և տասը հազար տուն հայ և այն էլ հիմնահատակ կործանեցին: Առան նաև Վան ամուր քաղաքը Տոգր գավառում, կրակ տվին այրեցին, հիմքերը քանդեցին, այնտեղից էլ դուրս բերին հինգ հազար տուն հայ և տասնութ հազար տուն հրեա:

Հրեաների այս ամբողջ բազմությունը, որ Հայոց աշխարհից գերի տարան, Հայոց Տիգրան մեծ թագավորը բերել էր Պաղեստինից հին ժամանակ, երբ նա գերեց և Հայաստան բերեց հրեաների Հյուսիսայնու քահանայապետին: Տիգրան մեծ թագավորը այս բոլոր հրեությունը իր դարում բերեց, բնակեցրեց Հայաստանի քաղաքներում: Իսկ այս ժամանակ (պարսիկները) ավերեցին այդ քաղաքները, նրանց բնակիչներին գերեցին, նրանց հետ միասին Հայոց ամբողջ աշխարհն ու գավառները: Դուրս բերին գերիներ զանազան գավառներից, կողմերից, ձորագավառներից, աշխարհներից, հավաքեցին բերին Նախճավան քաղաքը, որ իրենց գործերի բանակատեղին էր: Այս քաղաքն էլ առան, քանդեցին, այնտեղից էլ հանեցին երկու հազար տուն հայ և տասնվեց հազար տուն հրեա և մյուս գերիների հետ տարան:

Հայոց աշխարհում թողին ոստիկաններ ու վերակացուներ երկրի մնացորդ ժողովուրդը հպատակեցնելու, իսկ իրենք Փառանձեմ տիկնոջը առնելով, գանձերով ու բազմաթիվ գերիներով տարան Պարսից աշխարհ. եկան, բերին հասցրին Պարսից աշխարհը Շապուհ թագավորի մոտ:

Երբ Փառանձեմ տիկնոջը բերին հասցրին Պարսից աշխարհը և Հայաստանի բոլոր գերությունն ու գանձերը և Փառանձեմ տիկնոջը թագավորի առաջը հանեցին, Պարսից թագավորը մեծ շնորհակալություն հայտնեց իր գորավարներին: Պարսից Շապուհ թագավորը կամեցավ նախատինք հասցնել (Արշակունյաց) տոհմին, Հայոց աշխարհին և թագավորությանը: Հրամայեց կանչել իր բոլոր գործերին, իր մեծամեծներին, ստորին պաշտոնյաներին և իր տիրած աշխարհի բոլոր մարդկանց, և այս բազմության մեջ բերել Հայաստանի տիկնոջը՝ Փառանձեմին: Եվ հրամայեց հրապարակում շինել ինչ-որ սարք, որի վրա գցել տվեց տիկնոջը և արձակել նրա վրա՝ անասնական պիղծ խառնակության համար: Այս կերպ սպանեցին Փառանձեմ տիկնոջը: Իսկ գերիների ամբողջ բազմությունը տարան բնակեցրին մի մասը Ասորեստանում, մյուս մասը Խուժաստան երկրում:

1. «Բյուրը» 10 հազարն է, հարյուր բյուրը հավասար է մեկ միլիոնի, անկասկած, այս թիվը չափազանցված է:

2. Արշարունյաց գավառի Արտագերս բերդը Հայաստանի խոշոր և անմատչելի բերդերից մեկն էր:

ԱՄՄԻԱՆՈՍՆ ԱՐՏԱԳԵՐՄԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գիրք XII

5 — 8. Պարսից Շապուհ թագավորը այդ անազնիվ չարությունը կատարելուց հետո (նկատի ունի Արշակի բանտարկությունը— Ա. Ա.), ներքինի Գլակին և Արտավանին հանձնեց Հայաստանը՝ հանձնարարելով նրանց բոլոր ջանքերը գործ դնել ոչնչացնելու համար Արտագերսը: Նրանցից մեկը՝ Գլակը, ներքինի էր, իսկ մյուսը՝ Արտավանը՝ բանակի հրամանատար: (Արտագերսը բերդաքաղաք էր այն ուներ ամուր պարիսպներ և ուժեղ պահակազոր): Այստեղ էր պահվում Արշակի գանձարանը, այստեղ էր գտնվում նաև Արշակի կինը՝ տղայի հետ միասին:

Կատարելով Շապուհի հրամանը, առաջնորդները ձեռնարկեցին Արտագերսի պաշարումը: Բայց բերդը գտնվում էր անմատույց բարձունքում և անկարելի էր մոտենալ, մանավանդ՝ ձմեռը, երբ գետինը ծածկված էր ձյունով ու սառույցով: Գլակը, որպես ներքինի, ընդունակ էր կանանց հետ փաղաքջանքով վարվելու, ուստի Արտավանի ուղեկցությամբ եկավ անմիջապես պարիսպի տակ՝ հայտնելով, թե ինքը ինչ-որ բան ունի ասելու: Հավաստիություն ստանալով, որ իր անձը վտանգի չի ենթարկվի, իր ընկերոջ հետ միասին մտավ բերդի ներսը:

Նա թագուհուն և կայազորին սկսեց սարսափահար անել, խորհուրդ տալով շուտափույթ անձնատուր լինել և մեղմացնել Շապուհի կատաղությունը՝ նշելով նրա հանրահայտ դաժանությունը: Խոսակցությունը երկար տևեց: Բոլոր նրանք, ովքեր վճռականապես համաձայն էին բերդը հանձնելու մտքին, թագուհու արցունքներից ազդված, որ լաց էր լինում ճակատագրի դաժանության համար, խղճալով թագուհուն՝ փոխեցին իրենց կարծիքը: Գլակը և Արտավանը, հույս ունենալով, որ հետագայում առատ վարձատրություն կստանան հռոմեացիներից, գաղտնի խորհրդակցելով համոզեցին (պաշտպաններին), որ ուժեղ մի գունդ, բաց անելով բերդի դուռը, գիշերվա պայմանավորված ժամին, անսպասելի հարձակում գործի թշնամու ճամբարի վրա: Նրանք աշխատեցին այնպես անել, որ դավադիրները մնան անհայտ: Համաձայնությունը հաստատվեց երդումով:

Գլակը և Արտավանը դուրս եկան բերդից և հայտարարեցին, որ բերդաքաղաքի պաշարվածները խնդրում են երկու օր ժամանակ տալ, որպեսզի խորհրդակցեն, թե ինչպես են վարվելու իրենք: Դրանով նրանք կարողացան պարիսպների մոտ առաջացնել կատարյալ անհոգություն:

Եվ ահա գիշերը, երբ բոլորը քնած էին խորը քնով, բացվեց բերդաքաղաքի դուռը. այնտեղից արագ դուրս եկավ մարտիկների մի զորամաս՝ սրերը հանած, գաղտագողի կամացուկ հարձակվեց թշնամու ճամբարի վրա, ուր վտանգ չէր ակնկալվում, և առանց դիմադրության հանդիպելու, սկսեց կոտորել բազմաթիվ քնած մարդկանց:

Այս անսպասելի դավադրությունը և պարսիկների հանկարծակի կոտորածն անչափ կատաղեցրեց Շապուհին: Դրան ավելացավ նաև այն, որ Վալենտինիանոս կայսրն¹ ընդունել էր Արշակի որդի Պապին, որը մոր խորհուրդով փախել էր նրա մոտ փոքրիկ շքախմբով: Կայսրը նրան բնակության վայր էր հասկացրել Նեոկեսարիան՝ Պողեմոնական Պոնտոսի նշանավոր քաղաքը, և տվել էր նրա կոչմանը համապատասխան ապրուստի միջոցներ և ընդունել հարգանքով:

Գլակը և Արտավանը Վալենտինիանոս կայսեր վերաբերմունքից քաջալերված, դեսպանություն ուղարկեցին նրա մոտ և խնդրեցին ռազմական օգնություն ցույց տալ և թագավոր նշանակել Պապին: Կայսրը նկատի ունենալով այդ ժամանակ ստեղծված իրադրությունը, մերժեց օգնություն ցույց տալ, սակայն հանձնարարեց Տերենտիոս գորավարին՝ Պապին տանել Հայաստան իբրև երկրի կառավարիչ՝ առանց թագավորի անուն և աստիճան կրելու: Այս արվեց միանգամայն ճիշտ դիտավորությամբ, (կայսրը) ցանկանում էր խուսափել խաղաղության պայմանագիրը խախտելու մեղադրանքից:

Շապուհը, տեղեկություններ ստանալով Արտագերսի իրադարձությունների մասին, գազանային կատաղության մեջ ընկավ, նա հավաքեց մեծ բանակ և մտավ Հայաստան ու ենթարկեց երկիրն անլուր ավերածության: Պապը, վախենալով ներխուժումից և ոչ մի տեղից օգնություն չակնկալելով, փախավ բարձր այն լեռները, որոնք բաժանում են մեր սահմանները Լազիկայից: Այնտեղ նրանք հինգ ամիս թաքնվեցին խիտ անտառներում և լեռնային կիրճե-

րում: Շապուհի բոլոր ջանքերը՝ բռնելու թագավորին, ապարդյուն անցան:

Շապուհ թագավորը նկատի ունենալով, որ ձմռան ցրտերը վրա հասնելուց հետո իզուր ժամանակ է վատնելու, կրակի մատնեց բոլոր պտղատու ծառերը: Ուժով կամ դավադրության միջոցով նա կարողացավ տիրել Հայաստանի ուժեղ պահակազորով ամրացված բերդերն ու ամրությունները: Ապա նա իր բոլոր զորքերով պաշարեց Արտագերսը: Երբ նրան հաջողվեց հաճախակի գրոհներով բերդաքաղաքի կայազորը հասցնել ուժասպառության, պաշտպանները ստիպված էղան բաց անել ամրոցի դռները: Նա հրդեհեց ամրոցը: Այնտեղից նա տարավ Արշակի կնոջը՝ թագավորական գանձերի հետ միասին:

Կայսրը այս դեպքերը նկատի ունենալով՝ այդ կողմ երբ ուղարկեց կոմս Արինթեսսին, որպեսզի նա օգնի հայերին, եթե պարսիկները կրկին անգամ փորձեն անհանգստացնել նրանց...:

Պարսիկները կարող էին կործանել Հայաստանը, եթե չվախենային պաշտպանության եկած Արինթեսսից և չհետաձգեին իրենց նախատեսած նոր արշավանքը: Սրանք այժմ սահմանափակվեցին միայն նրանով, որ դեսպանություն ուղարկեցին կայսեր մոտ՝ խնդրելով, որ նա չպաշտպանի հայ ժողովրդին, ինչպես որ պայմանավորված էր եղել իր և Հովհաննոսի միջև կնքված պայմանագրով: Նրանց խնդրանքը մերժվեց: Հետո, երբ Սավրոմակը, որի մասին քիչ առաջ հիշեցի, դուրս քշվեց Իբերական թագավորությունից, Տերենտիոսը նորից ետ ուղարկվեց Հայաստան տասներկու լեզեռնով:

1. Վալենտինիանոս I-ը Հովհաննոս կայսեր (363— 364) հաջորդն է, որպես Բյուզանդիայի կայսր գահակալել է 364 թվականին:

ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ՁԻՐԱՎԻ ՃԱԿՍՏԱՄԱՐՏԻ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Գիրք Գ, գլ. ԼԷ. Մեհրուժանը Խորասանի երկրում Շապուհին¹ իմաց տվեց, թե ինչպիսի մեծ օգնություն ցույց տվեց Թեոդոսը² Պապին, ուստի Շապուհից հրաման է տրվում, որ պարսից ամբողջ զորքը Մեհրուժանի հետ Հայաստան գնա պատերազմի: Այս-

պես և Պապն ու Տերենտիանոսը իմաց են տալիս Թեոդոսին, թե Շապուհը բոլոր գորքերին հրամայեց մեր դեմ դուրս գալ, բացի դրանիկներից³: Ապա նաև Թեոդոս Օգոստոսը Ադդե մեծ կոմսին հրամայեց գնալ Պապին օգնության, իր հետ վերցնել բոլոր հունական գորքերը, ոչ ոքի բաց չթողնել, վերցնել նույնիսկ քաղաքների հետևակ պահապաններին, որոնք մետաքսյա վիշապանիչ դրոշներ էին կրում:

Պատերազմը գումարվեց Ձիրավ կոչված դաշտում, և ճակատներն իրար մոտեցան: Հայոց քաջ նախարարների պատանիներն իրենց կամքով խիզախելով՝ մտան երկու ճակատների մեջ, առաջնորդությամբ իրենց սպարապետ Սմբատ ասպետի՝ Բագարատի որդու, որ Բագրատունյաց ցեղից էր: Պարսից գորքերի միջից էլ դուրս եկան նրանց հասակակիցները, երկու ճակատների մեջ այս ու այն կողմը շարժվեցին և ցրիվ եկան: Երբ պարսից պատանիները ետ էին դառնում, մերոնք անմիջապես հասնում էին նրանց հետևից և ինչպես փոթորիկ, որ անտառը տերևաթափ է անում, այնպես էլ նրանք արագորեն նիզակներով նրանց վայր էին գցում ձիերից և սատր դիակները գետնի երեսին փռում, քանի որ նրանք չէին կարողանում իրենց ճակատի մեջ մտնել: Իսկ երբ պարսիկներն էին մերոնց ետ դարձնում, սրանք մտնում էին հունաց վահաններով պատսպարված ճակատը, իբրև մի ամուր քաղաք, և ամեննին չէին վնասվում: Որովհետև Գորգոնոսը՝ հետևակ գորքի հրամանատարը, այսպես վահաններով պատեց Պապի ճակատը, որպես պարսպով:

Որովհետև հունաց գորքերն սպառազինված էին ոսկեղեն և արծաթեղեն զենքերով և նրանց ձիերն էլ նույնպես զարդեր էին կրում, ուստի նրանք կարծես մի պարիսպ էին կազմում, որոնցից շատերը իրենց զգեստների ջոյա և կաշյա պահպանակների պատճառով կարծր քարերի տեսք էին ստանում, և նրանց վրա անխալամ գեսերը, իբրև նշաններ, ծածանվում էին սաղարթախիտ ծառերի սաղարթների նման: Իսկ վիշապների (վիշապի նկարով դրոշակներ) գալարումները, որոնք քամուց ուռչելով ահագին կերպով բացել էին բերանները, ուրիշ բանի չեմ կարող նմանեցնել, քան եթե մի աղամանդյա լեռան, որ իջնում է դեպի ծովը,— այսինքն՝ հունաց ամբողջ ճակատը դեպի պարսկական գորքը, որովհետև սրանք էլ նմանվում էին մի հզոր գետի, դեպի մի կողմ ծավալ—

ված, որոնց հագած գրահները արդարև ջրի գույնի տպավորություն էին թողնում:

Երբ Մեծ Ներսեսը այս բոլորը տեսավ, բարձրացավ Նպատ լեռան գլուխը և ձեռքերը դեպի երկինք բարձրացրեց և առանց իջեցնելու աղոթք էր անում...:

Իսկ երբ արևը ծագեց մեր գորքերի դեմուդեմ, պղնձապատ վահանների ցուլքը լեռների վրա էր փայլատակում ինչպես մեծ ամպից, և (այդ ճակատից) դուրս էին թռչում մեր նախարարներից լավ գրահավորվածները ինչպես փայլատակող ճառագայթներ, որոնց տեսքից միայն պարսկական գունդը երկյուղի մեղ ընկավ, բայց մի քիչ նաև մեր գունդը, որովհետև (դիմացից) ծագած արևի պատճառով չէր կարող դեմուդեմ նայել: Բայց երբ միմյանց ընդհարվեցին, ամպը հովանի եղավ և մեր կողմից սաստիկ քամի փչեց պարսկական գնդի դեմ: Կովի խառնուրդի ժամանակ Սպանդարատ Կամսարականը հանդիպեց մի մեծ խմբի, որի մեջ էր քաջ Ղեկաց (լեզգիների) թագավոր Շերգիրը, որ ճակատի մեջտեղում պինդ կանգնած էր՝ միջին գնդի գլուխն անցած: Սպանդարատը հարձակվեց, խումբը ձեղքեց և քաջին գետին տապալեց շանթահար եղածի նման, և խումբը շուռ տալով փախուստի մատնեց: Եվ այսպես հունաց և հայոց գորքերն առհասարակ, երկնային օգնությամբ գորացած, թշնամիների դիակներով ամբողջ դաշտը լցրին և մնացածներին փախցնելով հավաճեցին: Մրանց հետ էր և Ուռնայրը, Աղվանից թագավորը, որ խոցված էր Վասակ Մամիկոնյանի որդի Մուշեղից, պատերազմից դուրս հանեցին:

Բայց չարագործ Մեհրուժանը ձիու վիրավորված լինելու պատճառով չկարողացավ փախչողների հետ արագ հեռանալ, հայոց Սմբատ սպարապետը աճապարելով հասավ նրա մոտ, նրա հետ եկող գորքերին կոտորեց և այն թշվառականին ձերբակալեց Կոգայտվտի եղեգնուտի ափին: Մտածելով, թե գուցե Մեծ Ներսեսը նրան փրկի, այն պատճառով բանակ չտարավ, այլ նույն տեղերում չարագործին փչացնելու համար պատրաստ է գտնում վրանաբնակներ, որոնք կրակ էին վառել, որպեսզի միս խորովեն երկաթե շամփուրով: Նա շամփուրը տաքացնելով երկու փաթ բոլորեց պսակի ձևով և շիկացնելով ասաց. «Քեզ պսակում եմ, Մեհրուժան, որովհետև դու ձգտում էիր Հայոց վրա թագավորելու և իմ՝ ասպետիս պարտքն է քեզ պսակել իմ հայրերի իշխանության կարգով»: Եվ

կրակի նման շիկացած (շամփուրը) դրեց Մեհրուժանի գլխին, և այսպես այն չարը սատկեց: Այնուհետև երկիրը խաղաղվեց՝ Պապի ձեռքի տակ նվաճվելով:

1. Պարսից արքա Շապուհ Երկարակյացը գահակալել է 309–379 թթ.: Նա անընդմեջ հարձակումներ է գործել Հայաստանի վրա և փորձել է խառնվել նրա քաղաքական ու ներքին կյանքին:

2. Բյուզանդական Թեոդոս կայսրը հայտնի է նաև Թեոդոս Մեծ մականունով, գահակալել է 379 — 395 թվականներին:

3. Դրանիկներ են կոչվել պալատական գործերը: